पं० प्रेमदत्त शर्मा B-9

ओ३म्

संस्कृत-शिक्षा

प्रथम पुस्तकम्

जीवारामशर्मप्रणीतम्

PUBLISHER

PANDIT JIWA RAM SHARMA

Upadhiay.

GURUKUL BRINDABAN.

दशमावृत्ती ५००० सं० १९७५ वैसाख शुक्ला

बा० नाथमल जी के सुप्रबन्ध से आर्यभास्कर प्रेस, आगरा में छपा ।

मूल्य =)

लघुकौमुद्याः सरलाटीका ।

भो भो व्याकरणाधिजिगांसवोऽन्तेवासिनो विदाङ्कुर्वन्तु भवन्तः। भवतां सौलभ्यायेयं लघुकौमुदी सरलया टीकया सरलीकृता। देववाण्यां प्रत्येकप्रयोगस्य साधनमकारि। यथा—सन्-शम्भुरित्यत्र कस्य सूत्रस्य प्राप्तिः 'शितुक्' इत्यनेन पदान्तस्य तुकि कृते सन् तुक् शम्भुरिति जाते, अत्र " हलन्त्यम् " इति कस्येत्संज्ञायाम्। 'उपदेशेऽजनुनासिकइत्' इति लकारोत्तर वर्त्तिन 'उकारस्येत्संज्ञायां च' 'तस्यलोपः'—इत्युकारककारयोर्लोपे विहिते सन् त् शम्भुः, इतिजाते 'शश्छोऽटि'—इत्यनेन शम्भुरित्यस्य शस्य छत्वे कृते सन् त् छम्भुः—इतिजाते 'स्तोः श्चुनाश्चुः'—इति तस्य चत्वे पुनः 'स्तोः श्चुनाश्चुः' इति नस्य ञत्वे च विहिते-सञ्च्छम्भुरिति जातम्। यत्र 'झरोझरि सवर्णे'—इति वैकल्पिके चलोपे तत्र सञ्छम्भुः, चलोपाऽभावे सञ्च्छम्भुः, छत्वाऽभावे चुत्वेच सति-सञ्च्शम्भुः, तुकश्चाऽभावे नस्य चुत्वेच-सञ् शम्भुः, इति रूपचतुष्टयी जायते। मूल्यं केवलं सपादद्वयं रूप्यकम् २।) सबन्धनम् २॥) रूप्यकं प्रापणव्ययस्तु पृथक्त्वेन ज्ञेयः।

पुस्तक मिलनस्थानम्—

पं० जीवारामशर्मा उपाध्याय

गुरुकुल वृन्दावन।

* ओ३म् *

जगदीशं नमस्कृत्य सर्वज्ञं सर्वपालकम् ।
बालानां सुखबोधाय पुस्तिकेयं विरच्यते ॥

संस्कृतशिक्षा ।

प्रथमो भागः

प्रथमः पाठः ।

द्वादशाक्षरी ।

क का च कि की च कु कू च के कै,
वदामि को कौ पुनरेव कं कः ।
विद्वद्भिरेवं सुधिया विचार्य,
खादिप्रयोगेषु नियोजनीयाः ॥

प्रथम पुरुष (थर्ड परसन) (सीगाग़ायब)
सः = वह
तौ = वे दोनों
ते = वे (सब)

मध्यम पुरुष (सैकंड परसन) (सीगाहाज़िर)
त्वम् = तू
युवाम्=तुम दोनों
यूयम्=तुम (सब)

उत्तम पुरुष (फर्स्ट परसन) (सीगामुतकल्लिम)
अहम् = मैं
आवाम् = हम दोनों
वयम् = हम (सब)

द्वितीयः पाठः ।

अकारान्तपुंल्लिङ्गबालकशब्दः ।

(१) प्रथमा (नामिनेटिव) (कर्ता)

बालकः = लड़का

बालकौ = दो लड़के

बालकाः = बहुतलड़के

(२) द्वितीया (अकुसेटिव) (कर्म)

बालकम् = लड़केको

बालकौ-दोनोंलड़कों को

बालकान् सबलड़कों को

(३) करण (इन्स्ट्रुमेन्टल) (इन्स्ट्रुमेन्टलिया)

बालकेन = लड़केने, लड़के से, के द्वारा

बालकाभ्याम् = दोनों लड़कों ने, से, के द्वारा

बालकैः = (सब) लड़कों ने, से, के द्वारा

(४) सम्प्रदान (डेटिव) (दातव्यकेलिए)

बालकाय = लड़के के लिये

बालकाभ्याम् = दोनों लड़कों के लिये

बालकेभ्यः = (सब) लड़कों के लिये

तृतीयः पाठः ।

स * पठति = वह पढ़ता है ।

तौ पठतः = वे दोनों पढ़ते हैं ।

ते पठन्ति = वे (सब) पढ़ते हैं ।

त्वम् पठसि = तू पढ़ता है ।

युवाम् पठथः = तुम दोनों पढ़ते हो ।

यूयम् पठथ = तुम (सब) पढ़ते हो ।

अहम् पठामि = मैं पढ़ता हूं ।

आवाम् पठावः = हम दोनों पढ़ते हैं ।

---

*यदि सः के आगे हल् अक्षर हो तो विसर्ग चले जाते हैं ।

वयं पठामः = हम (सब) पढ़ते हैं ।
बालकः पठति = बालक पढ़ता है ।
बालकौ पठतः = दोनों बालक पढ़ते हैं ।
बालकाः पठन्ति = सब बालक पढ़ते हैं ।

इसीप्रकार नामवाचक जितने शब्द हैं उनके साथ धातुओं में ति तः अन्ति आदि विभक्तियां नियुक्त की जाती हैं।

चतुर्थः पाठः ।

* कथयति = वह कहता है	प्रक्षालयति = धोता है
गणयति = वह गिनता है	रचयति = बनाता है
गच्छति = वह जाता है	नयति = वह लेजाता है
निन्दति = वह निन्दा करता है	वदति = वह कहता है
आगच्छति = वह आता है	पृच्छति = वह पूछता है
चलति = वह चलता है	निःसरति = वह निकलता है
लिखति = वह लिखता है	भवति = वह होता है
प्रविशति = वह घुसता है	गायति = वह गाता है
पश्यति = वह देखता है	वाञ्छति = वह चाहता है
क्रीडति = वह खेलता है	क्षिपति = फेंकता है
मिलति = वह मिलता है	अर्चयति = पूजा करता है
धावति = वह दौड़ता है	जिघ्रति = सूंघता है
वर्णयति = बयान करता है	क्रुध्यति = गुस्सा होता है
पतति = गिरता है	शुध्यति = साफ़ होता है
नमति = प्रणाम करता है	सीवति = सीता है
पिबति = पीता है	

* ति तः अन्ति, सि थः थ, मि वः मः, ये नव प्रत्यय संयुक्त कर कथयति आदि के भी रूप पठति आदि के तुल्य बनालो ।

खादति = खाता है	क्राम्यति = टहलता है
खनति = खोदता है	ष्ठीवति = थूकता है
तिष्ठति = ठहरता है	नृत्यति = नाचता है
आकर्षति = खींचता है	हसति = हंसता है
आह्वयति = बुलाता है	वपति = बोता है
निवसति = रहता है	रोहति = उपजता है,
सर्पति = सरकता है	

पञ्चमः पाठः

अपादान ५ (ऐबलेटिव) (हालतइन्तदाइया)	बालकात्, द् = बालक से बालकाभ्याम् = दोनों बालकों से बालकेभ्यः = सब बालकों से
सम्बन्ध ६ (जुनेटिव) (इज़ाफ़िया)	बालकस्य = बालक का, के, की बालकयोः = दोनों बालकों का, के, की बालकानाम् = सब बालकों का, के, की
अधिकरण ७ (लाकेटिव) (ज़र्फ़िया)	बालके = बालकमें, पै, पर बालकयोः = दोनों बालकों में, पै पर बालकेषु = सब बालकों में, पै पर
सम्बोधन ८ (वाकेटिव) (निदाइया)	हे बालक ! = अयि लड़के ! हे बालकौ = अयि दोनों लड़को हे बालकाः = अयि (सब) लड़को

षष्ठः पाठः ।

पिकः=कोइल । शुकः = तोता । बकः = बगुला । वृकः=भेड़िया । नक्रः=नाका । मत्स्यः=मछली । गजः=

हस्ती। खगः = पक्षी। सर्पः = सांप। ग्रासः = कवल, लुक़्मा। पोतः = जहाज़। मत्तः = मतवाला। स्तम्भः= स्थूण, खम्भ। बन्धः=बांधना। बाष्पः=भाफ़। झम्पः= कूदना। करः=हस्त। कचः=केश। कफः=कफ, बलग़म॥

सप्तमः पाठः।

खलः=दुष्ट। जिह्मः=कुटिल। कणः=कन। यवः= जौ। अंशः = भाग। वंशः = कुटुम्ब। अंसः = कन्धा। कंसः=कटोरा। कंसी=कटोरी। निम्बः=नीम। आम्रः= आमवृक्ष। नृपः=राजा। वङ्कः=टेढ़ा। कोषः=ख़ज़ाना। घटः=घड़ा। घट्टः=घाट। पटः=कपड़ा। कटः=चटाई। धटः=तराज़ू। वाटः=मार्ग। नटः=शैलूष, नट। मठः= छात्रालय। भटः=योद्धा। त्यागः=छोड़ना। लाभः=फ़ायदा॥

अष्टमः पाठः।

वटः=वड़। अटः=अम्ल; खट्टा। हठः=ज़ोरावरी। शठः=मूर्ख। कुचः=स्तन, थन। कासः=खांसी। कूपः= कुआ। सूपः=दाल। कोलः = सुअर। अट्टः = अटारी। हट्टः = बाज़ार। पीठः = स्टूल, मूढ़ा। अर्घः = मूल्य, क़ीमत। जयः = जीत। भयम् = डर। नयः = न्याय। खर्जः = कर्जी। स्फोटः = फोड़ा। कूर्मः=कछुआ। चाषः= नीलकण्ठ। श्येनः = बाज। उक्त विसर्गान्त शब्दों के रूप सर्व विभक्तियों में बालकवत् समझने चाहिये।

नवमः पाठः ।

(अधोलिखित वाक्यों का संस्कृत बनाओ)

हाथी आता है। सांप रहता है। वह जहाज़ को देखता है। मार्ग में कछुआ जाता है। वे बालों को देखते हैं। वह डरसे बुलाता है। वे दोनों मूर्ख दौड़ते हैं। मैं अटारी पर पढ़ता हूं। तुम थूकते हो। मैं चाहता हूं। हम दोनों पढ़ते हैं। वे लड़के टहलते हैं। हम दाल को पीते हैं। नाके खेलते हैं। नट नाचता है। मतवाले नाचते हैं। योद्धा जहाज़ में घुसते हैं। किसान बीज बोता है।

(अधोलिखित वाक्यों की भाषा बनाओ)

नटः नृत्यति। नक्राःक्रीडन्ति। वयं सूपं पिबामः। ते बालकाः काम्यन्ति। युवां सत्यं वदथः। वयं वाञ्छामः। यूयं ष्ठीवथ। अट्टे अहं पठामि। ते मूर्खाः धावन्ति। ते भयाद् आह्वयन्ति। ते बालकान् पश्यन्ति। वयं सत्यं वदामः। वाटे कूर्मः गच्छति। स कणान् खादति। सर्पः निवसति। गजाः आगच्छन्ति। पोते मत्ताः नृत्यन्ति। यूयं पटं पश्यथ। भटाः पोते प्रविशन्ति। कृषकः बीजं वपति।

अन्यायः=जुल्म। अपूपः = पुआ। कपूयः=नीच। कण्टकः=कांटा। कृषकः = किसान। घाण्टिकः=घण्टा-बजानेवाला। भालुकः=रीछ। उलूकः=उल्लू। मर्कटः=वानर। गोलाङ्गूलः=लंगूर। कलायः = मटर। संयावः= हलुआ। सर्षपः = सरसों। नारङ्गः=नारङ्गी। सूचिकः=

दर्ज़ी । रजकः = धोबी । चित्रकः = चीता । विवेकः = तमीज़ । ध्वंसकः=नटखट । मार्त्ताकः=बैंगन । द्रपाटः= राक्षस । अनिलः=वायु । अनलः=आग । आग्नेगः=घबरा-हट । कृपणः=कंजूस । देवदूतः=पैगम्बर । क्षमः=समर्थ ।

दशमः पाठः ।

अक्षोटः =अखरोट । कपाटः = किवाड़ । कुठारः = कुल्हाड़ा । गन्धारः = कन्धार । तस्करः = चोर । मत्सरः=डाह । विप्रियः = नाराज़ । विस्तरः = विस्तर । कहारः = धीवर । खर्परः = खप्पर । कुशूलः = कुठिया । नकुलः = नौला । शृङ्खलः = ज़ंजीर । क्रमेलः = चन्टू, ऊंट । नेपालः = नयपाल (देश) । गोधूमः = गेहूं । व्यायामः = कसरत । वृषभः = बैल । कलङ्कः = अपयश । कितवः = जुआरी, धूर्त्त । गृञ्जनम् = गाजर । अभ्याशः = समीप : अमित्रः = शत्रु । प्रत्यक्षम् = सामने । नक्तन्दिवम् = रातदिन । अद्यतनम् = आज-का । इदानीन्तनम् = अबका । सायंतनम् = शाम का ।

एकादशः पाठः

कटाहः = कड़ाही । नितम्बः = चूतड़ । काम्बोजः = काबुल । मकरः = मगर । मत्कुणः = खटमल । मशकः = मच्छर । स्तवकः = गुच्छा । श्लाघकः = तारीफ करने वाला । गण्डकः = गैंडा । गण्डूषः = कुल्ला । वृश्चिकः = बिच्छू । चमसः = चमचा । नापितः = नाई । तुरङ्गः =

घोड़ा। कुणपः = मुर्दा। मोदकः = लड्डू। दीपकः = दिआ। कुरङ्गः = हरिण। गवाक्षः = खिड़की। शपथः = सौगन्द। संकेतः = इशारा। विनोदः = तमाशा। कृपाणः = तलवार। भोटाङ्कः = भूटान। विश्लेषः = वियोग। लालित्यम् = शोभा। अकारणम् = बेमतलब। उद्योगः = यत्न, कोशिश। मौक्तिकम् = जवानी।

(अस्-भुवि-धातु) होना।

अस्ति = वह है	असि = तू है	अस्मि = मैं हूं
स्तः = वे दोनों हैं	स्थः = तुम दोनों हो	स्वः = हम दोनों हैं
सन्ति = वे सब हैं	स्थ = तुम सब हो	स्मः = हम सब हैं

(डुकृञ्--करणे धातु) करना।

करोति = वह करता है।

कुरुतः = वे दोनों करते हैं।

कुर्वन्ति = वे सब करते हैं।

करोषि = तू करता है।

कुरुथः = तुम दोनों करते हो।

कुरुथ = तुम (सब) करते हो।

करोमि = मैं करता हूं।

कुर्वः = हम दोनों करते हैं।

कुर्मः = हम सब करते हैं।

गणितम् = गिना । उक्तम् = कहा । प्रक्षालितम् = धोया । आच्छादितम् = ढका । शोधितम् = साफ किया । वर्धितम् = बढ़ाया । प्रच्छन्नम् = छिपगया । लग्नम् = लगा हुआ । कृतम् = किया । पठितम् = पढ़ा । हृतम् = हंगा । दृष्टम् = देखा । पीतम् = पिया । गीतम् = गाया । नीतम् = लेगया । क्रीतम् = मोललिया । विक्रीतम् = बेचा । भुक्तम् = खालिया । लिखितम् = लिखा । विज्ञातम् = जाना । प्रेषितम् = भेजा । दत्तम् = दिया । आत्तम् = लिया । गतम् = गया । आगतम् = आया । भूतम् = हुआ । धृतम् = धरा । स्नातम् = नहाया । चोरितम् = चुराया । छिन्नम् = काटलिया । विकीर्णम् = फैलादिया । अलङ्कृतम् = सजा दिया । कृतादि के रूप नपुंसक लिङ्ग में कृतम् । पुल्लिङ्ग में कृतः और स्त्रीलिङ्ग में कृता होता है ।

द्वादशः पाठः ।

कथम् = क्यों, किस प्रकार से । अलम् = बस । किम् = क्या, कौन, कैसे । नो, न = नहीं । च = और, फिर । अत्र = यहां । तत्र = वहां । यत्र = जहां । कुत्र = कहां । सर्वत्र = सब जगह । इतः = यहांसे । इदानीम् = इस समय । बाढम् = हां, जी । वरम् = अच्छा । अवरम् = बुरा । कदा = कब । यदा = जब । तदा = तब । सर्वदा = सदा । सत्वरम् = शीघ्र । अतः = इसवास्ते । एव = ही ।

अपि = भी, ही, क्या। उपरि = ऊपर। नीचैः = नीचे। पितृव्यः = चाचा। भ्रातृव्यः = भतीजा, शत्रु। स्वस्रीयः = भानजा। मातुलः = मामा। मातामहः = नाना। पितामहः = बाबा, दादा। दौहित्रः = धेवता, नाती। श्वशुरः = ससुर। श्यालः = साला। प्रपितामहः = परदादा। सोपानम् = सीढ़ी। शैत्यम् = सर्दी। पर्यटनम् = सैर करना। चूर्णम् = चून, आटा। दन्तधावनम् = दतौन। अश्लीलम् = गाली गलोज। बाल्यम् = लड़कपन। कर्गलम् = कागज़। अनुकरणम् = नक़ल। वावदूकः = बहुत बोलने वाला। अहर्दिवम् = रोज़मरोज़। दौर्बल्यम् = कमज़ोरी। उपकारः = भलाई। अपकारः = बुराई।

त्रयोदशः पाठः।

स तत्र कथं गच्छति। अलं कथं हसमि। किं ते तत्र नो वदन्ति। ते यूयं च सर्वदा क्रीडथ। यूयं वयं च अत्र स्मः। बाढं युवां तत्र क्रुध्यथः। ते बालकाः पाठं वरं पठन्ति। इदानीं तत्र किं भवति। उपरि पितृव्यस्य दन्तधावनमस्ति। इदानीमेव त्वरमागच्छामि। मातुलः, अट्टे अस्ति। तत्र शैत्यं नास्ति। नीचैर्गच्छावः। यूयं किं लिखथ। कृषकः गोधूमान् नहि खादति। मम मातुलस्य इदं कथनमस्ति। तस्य देवदत्तस्य बाल्यं न गतम्

(संस्कृत बनाओ)

हिरन खिड़की में है। घण्टा बजाने वाला कहां जाता है। बानर जल पीते हैं। तुम इशारे को

क्यों करते हो। चोर वहां जाता है। दाल में चमचा है। दो बैल दौड़ते हैं। बालक जल पीता है। हम वहां जाते हैं। तुम लड़के के लिये अच्छा नहीं करते। तुम क्या पढ़ते हो?

कः (पुंल्लिङ्ग) = कौन। का (स्त्रीलिङ्ग) = कौन। किम्=(नपुंसकलिङ्ग) कौन। अयम् (पु०)=यह। इयम् (स्त्री०)=यह। इदम् (न०)=यह। यः (पु०)= जो। या (स्त्री०) जो। यत् (न०)=जो। ईदृशः (पु०)=ऐसा। ईदृशी (स्त्री०)=ऐसी। ईदृशम् (न०)=ऐसा। कीदृशः (पु०)=कैसा। कीदृशी = (स्त्री०)=कैसी। कीदृशम् (न०)=कैसा। तादृशः (पु०)=तैसा। तादृशी (स्त्री०)=तैसी। तादृशम् = (न०)=तैसा। यादृशः (पु०)=जैसा। यादृशी (स्त्री)=जैसी। पश्चात्तापः=अफ़सोस। मासः=महीना। शकलम्= टुकड़ा। दुरितम्=पाप। भावुकम् = कल्याण।

चतुर्दशः पाठः।

मनोज्ञम् = सुन्दर। चण्डः = बहुत क्रोधी। पाटवम् = चतुराई। वाक्कीलः = वकील।

यादृशम् (न०) = जैसा। मादृशः (पु०)=मुझसा। मादृशी (स्त्री०) मुझसी। मादृशम् (न०) = मुझसा त्वादृशः (पु०) = तुझसा। भवादृशः = आपसा। भवादृशी = आपसी। भवादृशम् = आपसा। उपानत् = जूता। छत्रम्=छाता। शाटकम् = धोती। शिरोवेष्टनम् =

आका। पत्रम् = चिट्ठी। अद्य = आज। श्वः = आनेवाला कल। ह्यः = गयाकल। गतपरेद्युः = बीतापरसों। लेखनी = क़लम। मसीपात्रम् = दावात। पाषाणपट्टिका। स्लेट। लिपिः = कापी। दुष्करम् = कठिन। सुकरम् = सहज। दक्षः = चतुर। अङ्गणम् = आगन। नखम् = नाखून। परोक्षम् = पीछे।

पञ्चदशः पाठः।

माम् = मुझको। त्वाम् = तुझको। तम् = उसको। यम् = जिसको। कम् = किसको। इमम् = इसको। आवाम् = हम दोनोंको। युवाम् = तुम दोनोंको। तौ = उन दोनोंको। यौ = जिन दोनोंको। कौ = किन दोनों को। इमौ = इन दोनोंको। अस्मान् = हमको। युष्मान् = तुमको। तान् = उनको। यान् = जिनको। कान् = किनको। इमान् = इनको। मया = मैंने। त्वया = तूने। तेन = उसने। केन = किसने। अनेन = इसने। अस्माभिः = हमने। युष्माभिः = तुमने। तैः = उन्होंने। कैः = किन्हों ने। यैः = जिन्होंने। एभिः = इन्होंने। भवद्भिः = आपने।

षोडशः पाठः।

मह्यम् = मेरेलिये। तुभ्यम् = तेरेलिये। तस्मै = उसके लिये। कस्मै = किसके लिये। यस्मै = जिसके लिये। त्वदीयम = तेरा, रे, री। मदीयम् = मेरा, रे, री। तस्य =

उसका, के की । भवतः = आपका, के, की । कस्य = किसका, के, की । यस्य = जिसका, के, की । अस्माकम् = हमारा रे, री । युष्माकम् = तुम्हारा रे, री, । केषाम् = किनका, के, की । मयि = मुझमें, पै, पर । त्वयि = तुझमें, पै, पर । कस्मिन् = किसमें । तस्मिन् = उसमें । एकस्मिन् = एक में । यस्मिन् = जिस में । अस्मिन् = इसमें, पै, पर ।

सप्तदशः पाठः ।

(डुदाञ्–" दा " दाने) देना ।

स ददाति = वह देता है	त्वम् ददासि = तू देता है
तौ दत्तः = वे दोनों देते हैं	युवाम् दत्थः = तुम दोनों देते हो
ते ददति = वे (सब) देते हैं	यूयम् दत्थ = तुम सब देते हो

अहम् ददामि = मैं देता हूं

आवाम् दद्वः = हम (दोनों) देते हैं

वयम् दद्मः = हम (सब) देते हैं

(ज्ञा–अवबोधने) जानना

जानाति = वह जानता है ।	जानासि = तू जानता है ।
जानीतः = वे दोनों जानते हैं	जानीथः = तुम दोनों जानते हो
जानन्ति = वे सब जानते हैं	जानीथ = तुम सब जानते हो

जानामि = मैं जानता हूं

जानीवः = हम दोनों जानते हैं

जानीमः = हम (सब) जानते हैं

त्रासः = डर। त्रस्तः = डरा हुआ। नीरोगः = तन्दुरुस्त मुखरः = मुखिया। सौजन्यम् = भलमन्सी। दौर्जन्यम् = नीचता। नैपुण्यम् = चतुराई। ग्रन्थिलम् = गाँठदार। साहाय्यम् = मदद। यथाक्रमम् = तरतीवबार। विद्यामन्दिरम् = पाठशाला। यथोचितम् = मुनासिव। महानसम् = पाकशाला।

अकारान्त नपुंसकलिङ्ग पुस्तक शब्द के रूप।

कर्ता (१)	पुस्तकम् = एक किताब पुस्तके = दोनों पुस्तकें पुस्तकानि = सब पुस्तकें	कर्म (२) *	पुस्तकम् = पुस्तक को पुस्तके = दोनों पुस्तकोंको पुस्तकानि = सबपुस्तकोंको

अयस्कारः = लुहार। कुम्भकारः = कुम्हार। मालाकारः = माली। सुवर्णकारः = सुनार। चर्मकारः = चमार। कान्दविकः = हलवाई। ताम्बूलिकः = तम्बोली। चित्रकारः = तसवीर उतारने वाला। पटकारः = जुलाहा। सूचीकारः = दर्जी। पुस्तककारः = जिल्दसाज़। घटिकाकारः = घड़ीसाज़। रथकारः = बढ़ई। अलङ्कारः = आभूषण। निराकारः = बेशकल। निराधारः = बिना आधार।

अष्टादशः पाठः।

(भाषा बनाओ)

स किम् अस्मान् जानाति ?। तौ तस्मै किं दत्तः। स तत्र तान् कृपाणान् पश्यति ?। अस्माकम् इदं पुस्तकं

* शेष विभक्तिओं में रूप तथा अर्थ बालकवत् होते हैं।

नो अस्ति । केन मदीयेन मातुलेन पत्रं प्रेषितम् । युष्मान् ध्वंसकान् बालकान् ते आह्वयन्ति । अद्य वार्ताकस्य शाकं भूतम् । त्वयि मम विश्वासः नो अस्ति । अहं तस्मै यज्ञदत्ताय दन्तधावनं ददामि । तौ पटकारौ स्तः । यूयं अस्मान्नो जानीथ ? । जानीमः

(संस्कृत बनाओ)

वह किसका लड़का वहाँ पढ़ता है । यह हमारी दावात नहीं है । सोमदत्त के लड्डू अच्छे होते हैं । तुम्हारा यही घर है । उस कुम्हार के घड़े अच्छे होते हैं । इस लुहार ने मेरी तलवार नहीं दी । उस माली की माता है जो हमारे पास रहता है । इस सुनार का आभूषण तुमने देखा । यह बढ़ई का लड़का है । हम तुम्हारे लड़कों को नहीं जानते । क्या यह आदमी सुनार है ।

चौर्य्यम् = चोरी । शौर्य्यम् = शूरता । धैर्यम् = धीरज । कापट्यम् = कपट । धौर्त्यम् = धूर्तता । मौर्ख्यम् = मूर्खता । काव्यम् = कविता । नाट्यम् = नाटक । नैष्ठुर्य्यम् = निठुरता अन्तिकम् = पास । वेत्रम् = बेंत । विष्कम्भः = ताला । स्थालम् = । थाल । वाष्पयानम् = रेलगाड़ी । आगारम् = पड़ाव, स्टेशन । प्रतिदानम् = बदला । मिषम् = बहाना । रागः = प्रीति । उपकण्ठम् = पास । उपनेत्रम् = चश्मा । व्याजः = छल ।

एकोनविंशः पाठः ।

आकारान्तस्त्रीलिङ्गसुताशब्दः ।

(१) कर्त्ता
- सुता = लड़की
- सुते = दोनों लड़कियां
- सुताः = सब लड़कियां

(२) कर्म
- सुताम् = लड़की को
- सुते = दोनों लड़कियों को
- सुताः = सब लड़कियों को

(३) करण
सुतया = लड़की ने, से, के द्वारा, साथ।
सुताभ्याम् = दोनों लड़कियों ने, से, के द्वारा।
सुताभिः = सब लड़कियों ने, से, के द्वारा।

(४) सम्प्रदान
सुतायै = लड़की के लिये
सुताभ्याम् = दोनों लड़कियों के लिये
सुताभ्यः = सब लड़कियों के लिये

(५) अपादान
सुतायाः = लड़की से
सुताभ्याम् = दोनों लड़कियों से
सुताभ्यः = सब लड़कियों से

(६) सम्बन्ध
सुतायाः = लड़की का, के, की
सुतयोः = दोनों लड़कियों का, के, की
सुतानाम् = सब लड़कियों का, के, की

(७) अधिकरण
सुतायाम् = लड़की में, पै, पर
सुतयोः = दोनों लड़कियों में, पै, पर
सुतासु = सब लड़कियों में, पै, पर

(८) सम्बोधन
हे सुते ! = अयि लड़की !
हे सुते ! = अयि दोनों लड़कियो !
हे सुताः ! = अयि सब लड़कियो !

त्रिंशः पाठः ।

अम्बा = माता, अम्मा। कशा = कोड़ा, हण्टर। घटिका = घड़ी। छुरिका = छुरी। जिगीषा = जीतने की इच्छा। जिगमिषा = जाने की इच्छा। चिकीर्षा = करने की इच्छा। नौका = नाव। यूका = जूं। मर्यादा =

सीसा । छाया = साया । एला = इलायची । पिपासा = प्यास । बुभुक्षा=भूख । मुक्ता=मोती । चूषिका=कीचर । रोटिका=रोटी । बड़वा=घोड़ी । प्रतिज्ञा=इक़रार, दावा । उपधा=छल । अवस्था=उम्र, दशा । वेला=समय । तुला=तराज़ू । नासिका=नाक । जिह्वा=जीभ । निद्रा= नींद । लूता=मकड़ी । प्रमीला=ऊंघना । स्वता=अधिकार, कब्ज़ा । प्रसन्नता=ख़ुशी । अप्रसन्नता=नाराज़गी ।

एकविंशः पाठः ।

किट्टा=ईंट । चपला=बिजली । जाया=स्त्री । माया= छल । भस्त्रा=धौंकनी । दीपशलाका=दियासलाई । शीतला=चेचक । श्रद्धा=विश्वास । श्लाघा=तारीफ़ । सपर्या = सत्कार । चटका = चिड़िया । दुरवस्था = बुरीहालत । चिकित्सा = इलाज । विचिकित्सा = सन्देह । विपादिका=बिवाई । सिकता = बालू । ग्रीवा = गर्दन । क्षिक्का = छींक । हिक्का = हिचकी । वाटिका = बगीची । आस्था = आशा, उम्मेद । मूषिका = चुहिया । पाकशाला = भोजनभवन । सन्दंशिका = सण्डासी । कुम्भा = टट्टी । उपदा = भेंट, रिशवत । कर्कटिका = ककड़ी । कलिका = कली । गोधा = गोह । द्राक्षा = दाख । खटवा = खाट । वराटिका = कौड़ी । जृम्भिका = जमुहाई । क्षुद्रा = शहद की मक्खी । शर्करा = चीनी, खांड़ । वर- यात्रा = बारात । मञ्जूषा = सन्दूकची । अनुज्ञा = हुक्म ।

मदिरा = शराब । मन्दुरा = अस्तबल । पामरता = नीचता । उच्चता = ऊंचाई । मेधा = बुद्धि, अक्ल । अजा = बकरी । मज्जा = रैग्यल । शष्कुला = सरौता । सारिका = मैना । सुधा = अमृत । बार्त्ता = बात ।

उक्त शब्दों के रूप सुतावत् समझो परन्तु अम्बा शब्द के सम्बोधन में हे अम्ब । ऐसा रूप होता है ।

द्वाविंशः पाठः ।

भाषा बनाओ ।

तव अम्बा त्वाम् आह्वयति । इयं कस्य कशा अस्ति । अस्माकं छुरिकां स नयति । जिगीषया ते तत्र गच्छन्ति । किं जिगमिषा अस्ति । तस्य का चिकीर्षा अस्ति । यूयं जानीथ ? नौकायां जलम् आगच्छति । अस्मिन् वस्त्रे यूकाः सन्ति । मर्यादां स खनति । आवां मद्दैलां वाञ्छावः । पिपासया स पिबति । बुभुक्षया आगच्छति । रोटिके वाञ्छामः । तत्र वडवा धावति । अहं तस्य सुतायै मिष्टं ददामि । इयं पठनस्य वेला नो अस्ति । इयं वरयात्रा सीतापुरस्य अस्ति । इयं कस्य कन्या अस्ति ।

संस्कृत बनाओ

यह उसका छाता है । उस लुहार की क्या उम्र है । इस माली की माला में मोती हैं । मैं इक़रार को करता हु । इस वक्त मुझको नींद आती है । दीपक के पास दियासलाई है । उसमें तुम्हारा विश्वास नहीं है । आपकी तारीफ़ क्या है । वह बालक मा की सेवा करता

है। चिड़िया नाचती है। यहां कौन रहती है। किसका इलाज होता है। मुझको इसमें संदेह है। इस कुए का पानी मीठा है। तुम्हारी यही प्रतिज्ञा है।

उदाहरणानि

अस्यां वाटिकायां द्राक्षाया वृक्षाः सन्ति = इस बगीची में मुनक्के के पेड़ हैं। अहम् आस्थां करोमि यूयं तं जानीथ = मैं आशा करता हूं कि तुम उस को जानते हो। पाकशालायाम् इदानीं भोजनं न अस्ति = भोजनालय में इस समय भोजन नहीं है। मूषिकया अस्माकं वस्त्राणि खादितानि = चुहिया ने हमारे कपड़े खालिये। कूपे गोधा निवसति किं यूयं न जानीथ ? = कुए में गोह रहती है क्या तुम नहीं जानते हो ?। ताभ्यां बालकाभ्यां तत्र अद्य किं कार्यं कृतम् = उन दोनों लड़कों ने वहां आज क्या काम किया। एभिः सुवर्णकारैः गीतं न गीतम् = इन सुनारों ने गीत नहीं गाया। वाटिकायां कस्य वरयात्रा अस्ति = बगीची में किस की बरात है। तेषां ब्राह्मणानाम् = उन ब्राह्मणों की ॥

अयोविंशः पाठः ।

कालिमा = कालापन। लालिमा = लाली। धवलिमा = सफेदी। समीपे = पास। शकटम् = गाड़ी। पुरस्कारः = पारितोषिक, इनाम। गोप्यम् = छिपाने योग्य। पिधानम् = ढक्कन। पूयम् = पीव। पेटकम् = टोकरी। गुच्छ-

कः = गुच्छा । अक्षोटः = पिस्ता । अहिफेनम् = अफीम । अभिघारः = छौंक । सम्प्रत्ययः = पूरा यक़ीन । चोलकम् = चोगा । चक्कलम् = गोलवस्तु, चकला । उत्पातः = शरारत । सायम्=शाम । प्रातः=सुबह । घृतम् = घी । तैलम् = तेल । अङ्गारिका = अंगीठी ।

भाषा बनाओ ।

मम समीपे अद्य दन्तधावनं नोऽस्ति । इदं शकटं कस्य अस्ति । सायं वाष्पयानम् अत्र आगच्छति । मञ्जूषायां किम् अस्ति । तस्मै सोमदत्ताय पुरस्कारः केन दत्तः । किम् इदं कार्य्यं गोप्यम् अस्ति । तस्मिन् घटे पिधानं नो अस्ति ॥ ते बालकाः पुरस्कारं वाञ्छन्ति ।

संस्कृत बनाओ ।

यह किसका गुच्छा है । टोकरी में क्या है । यहाँ पिस्ता अच्छा नहीं मिलता है । यह आदमी अफ़ीम को खाता है । इस दाल में छौंक अच्छा नहीं दिया । मुझको तुम्हारा पूरा यक़ीन है । इस में तुम्हारी शरारत है । सुबह क्या पढ़ते हो । तुम्हारे मामा वहां क्या पूछते हैं । इस घड़े का घी कैसा अच्छा है ?

चतुर्विंशः पाठः ।

कोशातकी = तुरई । कारवेल्लिका = करेला । शृङ्गाटकम् = सिंघाड़ा । कालिन्दम् = तरबूज़ । खर्बूजम् = खरबूज़ा । दाडिमम् = अनार । रक्तालुः = रतालू । चिर्भिटम्

=कचरा । शुक्तम् = सिरका । आसुतम् = अचार । प्रलापः = बकवाद । कृतकम् = बनावटी । झटिति = झट । अनुसन्धानम् = अन्वेषण, खोज । प्राधान्यम् = प्रधानता । भूयिष्ठम् = वहुत । कटकः = कड़ा, सेना । अवलेहः = चटनी । समासः = मेल, संक्षेप । विकारः = तबदीली = । दोलः = झूला । पुण्डः = पौंडा । तडागः = तालाब । क्षेत्रम् = खेत । मिष्टम् = मीठा । आस्तरणम् = विछौना । दुर्वृत्तः = दुराचारी । सरटः = गिरगिट । उपाख्यानम् = कथा । पञ्चाली = गुड़िया । सौनिकः = कसाई । हिन्दोलः = झूलना ।

भाषा बनाओ ।

इयं कोशातकी वरम् अस्ति । अद्य कारवेल्लिकायाः शाकं भूतमस्ति । अस्मिन् तडागे श्रृङ्गाटकानि भवन्ति । अस्य क्षेत्रस्य कालिन्दानि कीदृशानि सन्ति । इदं मम दाडिममधिकं मिष्टमस्ति । अस्य भोलानाथस्य छात्रस्य कार्य्यं कृतकम् अस्ति । यूयं न जानीथ तस्य चोलके दाडिमानि सन्ति । अस्माभिः न दृष्टानि । कथं न दृष्टानि ॥

संस्कृत बनाओ ।

तेरे पास दाख हैं । इस घड़े में सिरका है । क्या तुम अचार को खाते हो । तुम इस वक्त बकवाद को क्यों करते हो । उसने शीघ्र खोज लगाली । तुम्हारी इसमें क्या प्रधानता है । इस लड़के का क्या नाम है । वहां

अच्छी चटनी नहीं है। इस घड़े का पानी अच्छा नहीं है।

पञ्चविंशः पाठः।

आत्मजः = पुत्र। पान्थः = रास्तेगीर। कटाक्षः = ताना। भ्रमरः = भौंरा। वत्सः = बछड़ा, प्यारा। बदामः = बादाम। वन्दनीयः = नमस्कृति करने योग्य। वराहः = सुअर। नीरम्, पानीयम् = पानी। समीरः = वायु, हवा। समता = बराबरी। मातुलानी = मामी, मांई। मातामही = नानी। पितामही = दादी। मातृष्वसा = मौसी। पितृष्वसा = बुआ, फुआ। ननान्दा = नन्द। माथुरः = मथुराका। तावकीना = तेरी। मामकीना = मेरी। लवित्रम् = चाकू। क्रोशः = कोस। योजनम् = चारकोस। शाटः = कपड़ा। शरावः = पिआला, सरवा। लेखः = लिखना। भृत्यः = नौकर। फेनः = फेन। करः = महसूल।

भाषा बनाओ।

किं तत्र वाटिकायां भ्रमरा निवसन्ति?। बालकः अम्बायाः दुग्धं पिबति। अस्य मम मित्रस्य समीपे बदामा न सन्ति। मम ननान्दा तव पाठशालायाम् अस्ति। गुरुजनाः वन्दनीयाः भवन्ति। वराहाः तडागे प्रविशन्ति। अस्य नगरस्य नीरसमीरौ वरं स्तः। ते तस्य समतां मह्यं ददति। इयं किं तव मातुलानी गङ्गां गच्छति। किम् इयं तव मातामही अस्ति?। मम नास्ति घनानन्दस्य अस्ति

संस्कृत बनाओ।

तुम्हारी दादी इस समय जीवित है। उसकी नानी तुम्हारे घर में है। वृन्दावन से मथुरा को जाता हूं। इस आदमी के कपड़े अच्छे नहीं हैं। इस लुहार की यह कड़ाही कैसी है। यह तालाब क्यों सूखा है। इस लड़के का लेख अच्छा है। तुम्हारे नाना के मामा के पुत्र का यह घर है। हमने ऐसी पाठशाला नहीं देखी है जैसी यह है। क्या यह तेरी नानी है? । मेरी नहीं है, घनानन्द की है।

विप्रयोगः = जुदाई। विरोधः, फ़रेब, बैर। सातत्यम् = निरन्तर । धृष्टः = निर्लज्ज। कलमः = लेखनी। आपणिकः = दुकानदार । आयः = आमदनी। व्ययः = ख़र्च। घोटकः = घोड़ा। खरः = गदहा । मार्जारः = बिलाव । कीटः = कीड़ा। ताम्रचूडः, कुक्कुटः = मुर्गा। सारमेयः = कुत्ता। मुकुरः = दर्पण। कन्दुकः = गेंद। चिबुकम् = ठोड़ी। काकः = कौवा। कलहः = लड़ाई । लवणम् = नमक। कथनम् = कहना। वराकः = बिचारा। स्वभावः आदत। उपस्करः = असबाब । जीर्णम् = पुराना । जीर्णोद्धारः = मरम्मत।

भाषा बनाओ।

अस्मिन् कथने विप्रयोगः अस्ति। ते वराकाः सातत्यं कार्यं कुर्वन्ति। अनेन धृष्टेन बालकेन उत्पातः कृतः। अयं घोटकः वरं चलति। मार्जारः सारमेयं ध्यानेन पश्यति।

अस्य कुम्भकारस्य खराः रात्रौ महान्तं कोलाहलं कुर्वन्ति । युष्माकं स्वभावः वरं नो अस्ति । इयं वार्त्ता कस्य अस्ति । अयं कम्बलः सोमदत्तदेवदत्तयोर्बालकयोः प्रतीयते ।

संस्कृत बनाओ।

उस घरमें एक बिलाव है । तुम्हारे बिस्तर पर कीड़े हैं । वेही दोनों मुर्गे हैं । यह किसका कुत्ता जाता है । वह दर्पण में मुख देखता है । हम दोनों लड़के गेंद से खेलते हैं । इस वृक्षपर काक रहते हैं । इस दाल में लवण नहीं है । इस मासका यह ख़र्च है । गेंद से खेलता हूं । शिव नहीं खेलता है । यह कम्बल सोमदत्त और देवदत्त बालकों का मालूम होता है ।

षड्विंशः पाठः ।

कोपः = गुस्सा । लोभः = लालच । इन्धनम् = इंधन, लकड़ी । आर्द्रम् = गीला । पथ्यम् = मुफ़ीद । तथ्यम् = सच । सज्जनः = अच्छापुरुष । आलापः = बातचीत । श्रमः = मेहनत । नारी = स्त्री, औरत । जननी = माता । कल्याणम् = भलाई । निषेधः = मनाई । पेषणी = सिलबट्टा, चक्की । रजतम् = चांदी । शुक्रम् = वीर्य्य । श्मशानम् = मरघट । स्थैर्यम् = मज़बूती । स्थौल्यम् = मोटाई । रिङ्गणम् = रेंगना । रसायनम् = कीमिया । रेचकम् = दस्तावर । आरोहणम् = चढ़ना । लाङ्गूलम् = पूंछ । लालनम् =

लाद् । वमनम्=उलटी, क़ै । वातायनम्=झरोखा । प्रपञ्चः=जाल, ठगई । तक्रम्=मट्ठा । स्वकीयम्=अपना । परकीयम्=पराया । साक्षात्कारः=मुलाक़ात ।

भाषा बनाओ ।

मातामही गच्छति लावकीना । सत्यं स्वर्गस्य सोपानम् । वरं न कोपस्य फलं कदापि । लोभः पापस्य कारणम् । फलं वरं वै भवति श्रमस्य । तक्रे न पश्यामि घृतं कदापि । शूरा न धावन्ति कदापि युद्धात् । वातायनं पश्यति सोमदत्तः । वेदस्य पाठं कुर्वन्ति बालकाः । तथ्यं मनुष्याः प्रवदन्ति माथुराः ? पितामही गृहे नास्ति ।

संस्कृत बनाओ ।

मरघट में ईंधन नहीं है । सन्दूकची में मुटाई कम है। इस चांदी में विकार क्यों है ?। कुत्ते की पूंछ झरोखे में है । यह दवा दस्तावर तो नहीं है । तुम्हारी चांदी की दावात है । किस आदमी ने मनै किया है । विद्यानन्द ने ।

सप्तविंशः पाठः ।

शलभः=पतङ्गा । स्तुतिः=तारीफ़ । शिथिलः=ढीला । परिचयः=जानकारी । रक्षकः=पालक । लुण्टाकः=लुटेरा। पत्रवाहकः=चिट्ठीरसा । वर्षोपलः=ओला । दुराग्रहः=हठ । निर्णयः=फ़ैसला । मोहितः=आशिक । दिवान्धः=

चिमगादड़ । विस्मयः=ताज्जुब । कृतघ्नः=नाशुकरा । न्यासः=धरोहर । प्रतारकः=ठगिया । सुचरित्रः=नेकचलन ।

भाषा बनाओ ।

शलभाः पतन्ति दीपे मम मातुलस्य । परिचयेन सदा भवति स्तुतिः । बालस्य नीचैः पठनं न भवति । प्रतारको गच्छति मोषणाय । मेधांपरेश ! देहि मे

संस्कृत बनाओ ।

चिट्ठीरसा के पास लुटेरा रहता है । उसके फैसले में तुमने हठ किया । इस वृक्ष पर रात्रि में चिमगादड़ रहते हैं । यह ताज्जुब की बात नहीं है । बढ़ई के फैसले में क्या हुआ । यहां चिमगादड़ रहता है । तोते नहीं रहते ? । हे परमात्मन् मुझे बुद्धि दीजिये, यह मेरी प्रार्थना है ।

अष्टाविंशः पाठः ।

स्थूलम्=मोटा । सूक्ष्मम्=बारीक । आलुकम्=आलू लघुशङ्का=पेशाब । स्नानम्=न्हाना । पर्पटः=पापड़ । पाषाणः=पत्थर । वटकः=बड़ा (दाल का) । क्वथिता=कढ़ी । निस्तुषा=चक्की । प्लवनम्=तिरना । प्रतिमानम्=तोलना । कुण्डलिनी=जलेबी । शर्करोदकम्=शरबत । लाजाः=खील । पुष्टिः=मज़बूती । तुष्टिः = सब्र ।

अतुलम् = बहुत। पिष्टपचनम् = तवा। मरीचम् = मिर्च। ऊनम् = कम। कविका = लगाम। आपगा = नदी। अभिप्रायः = मतलब। रसना = जीभ। अद्यतनम् = आजका। इदानीन्तनम् = इस समय का।

भाषा बनाओ।

स्थूलानि अक्षराणि लेख्यानि नो सूक्ष्माणि लाजान् चर्वन्ति बालकाः। रघुवरःसुखदो नहि दुःखदः।

संस्कृत बनाओ।

इस कढ़ाई की कढ़ी कैसी है। यह किसकी चक्की है। उसकी खीलों में मेरी जलेबी है। कैसी मज़बूती को चाहते हो। इस आदमी के बड़े अच्छे होते हैं या नहीं।

एकोनविंशः पाठः।

त्रयस्त्रिंशद् देवताः सन्ति, अष्टौ[1] वसवः, एकादश[2] रुद्राः द्वादशादित्याः इन्द्रः प्रजापतिश्चेति। चत्वारो-वेदाः। षट् शास्त्राणि च सन्ति। चत्वारो वर्णा आश्रमाश्च। त्रिविधं कर्म-क्रियमाणं सञ्चितं प्रारब्ध-

---

१—पृथिवी, जल,तेज,वायु,आकाश, द्यौ, चन्द्र नक्षत्र। २-प्राण। अपान, व्यान, समान, उदान, नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त, धनञ्जय, जीवात्मा,॥ ३—चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ़, श्रावण, भाद्रपद, आश्विन, कार्त्तिक, मार्गशिर, पौष, माघ, फाल्गुन,॥

च्छेति । ईश्वर जीवप्रकृतयः, त्रयोऽपि पदार्था अनादयः। शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्यौतिषाणि वेदाङ्गानि। विदुषां भूषणं विद्या भूषणं मूर्खभूषणम्।

ओ३म्

मित्रवर्य्य ! नमस्तेऽ-स्तु ! इन्द्रप्रस्थतः-

परेशकृपातः, अत्र सर्वथा कुशलम् अस्ति आशा अस्ति तत्र भवान् अपि कुशली भविष्यति । अस्माकं गतपरेद्युः षाण्मासिकी परीक्षा संभूता तत्र चत्वारि पत्राणि तु सुष्ठु लिखितानि परन्तु गणितस्य पत्रे सन्देहः अस्ति। स्वपरीक्षायाः, अपि झटिति वृत्तं लेख्यम्। अन्यच्छिवम्।

भवन्मित्रः-सत्यव्रतः

ओ३म्

श्रीयुक्तपरमसाननीय ! प्रधानाऽध्यापक ! महोदय

नमस्करोमि भवन्तम्-

देव ! मम मातुलस्य ज्येष्ठपुत्रस्य पञ्चमकक्षास्थस्य सोमदत्तस्य अस्मिन् एव चैत्रमासे शुक्लपञ्चम्यां विवाहः निश्चितः इतो वरयात्रा रामपुरं गमिष्यति अतएव मम गमनं तत्र आवश्यकम्, अस्ति-एतदर्थमद्यप्रभृति पञ्चानां दिवसानाम् अवकाशं वाञ्छामि आशासे अवश्यमेव स्वीकृतो भविष्यतीतिशम्-

निवेदकः-नवमकक्षास्थः गुरुदत्तः—

एकः	१	एकादश	११	एकविंशतिः	२१	एकत्रिंशत्	३१	एकचत्वारिंशत्	४१
द्वौ*	२	द्वादश	१२	द्वाविंशतिः	२२	द्वात्रिंशत्	३२	द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत्	४२
त्रयः	३	त्रयोदश	१३	त्रयोविंशतिः	२३	त्रयस्त्रिंशत्	३३	त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत्	४३
चत्वारः	४	चतुर्दश	१४	चतुर्विंशतिः	२४	चतुस्त्रिंशत्	३४	चतुश्चत्वारिंशत्	४४
पञ्च	५	पञ्चदश	१५	पञ्चविंशतिः	२५	पञ्चत्रिंशत्	३५	पञ्चचत्वारिंशत्	४५
षट्	६	षोडश	१६	षड्विंशतिः	२६	षट्त्रिंशत्	३६	षट्चत्वारिंशत्	४६
सप्त	७	सप्तदश	१७	सप्तविंशतिः	२७	सप्तत्रिंशत्	३७	सप्तचत्वारिंशत्	४७
अष्ट अष्टौ	८	अष्टादश	१८	अष्टाविंशतिः	२८	अष्टात्रिंशत्	३८	अष्टाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत्	४८
नव	९	एकोनविंशतिः	१९	एकोनत्रिंशत्	२९	एकोनचत्वारिंशत्	३९	एकोनपञ्चाशत्	४९
दश	१०	विंशतिः	२०	त्रिंशत्	३०	चत्वारिंशत्	४०	पञ्चाशत्	५०

* नपुंसक लिङ्ग में एकम्, द्वे, त्रिणि, चत्वारि। स्त्रीलिङ्ग में एका, द्वे, तिस्रः, चतस्रः, रूप होते हैं (पु०) में लिखे ही हैं शेष रूप तीनों लिंगों में समान हैं।

अस्मत्प्रकाशितपुस्तकानाम्

सूचीपत्रम्

१ अष्टाध्यायीभाष्यम्-संस्कृतभाषावृत्तिविभूषितम् मू० ३।=)
२ लघुकौमुदी-सरलाटीकोपेता-प्रत्येकप्रयोगसाधनसहिता
मू० २।) सवन्धना २॥-)
३ सरस्वतीकोशः दशसहस्रादप्यधिकशब्दविवरणोपेतः मू० १।)
४ रघुवंशम् सर्गचतुष्टयम् विशेषव्याख्याविभूषितम् मू० ।।।)
५ किरातार्जुनीयस्याद्यं सर्गत्रयम् „ ॥)
६ माघस्याद्यं सर्गद्वयम् „ ।=)
७ रामायणमहाभारतयोः (प्रथमपरीक्षासंकलितांशः) ।-)
८ श्रुतबोधः सतिलकः =)
९ तर्कसंग्रहः-भाषाटीकोपेतः ।)
१० मेघदूतम् विशेष व्याख्यासहितम् ।≈)
११ मध्यमापरीक्षायाद्वादशवर्षाणां प्रश्नपत्राणि ।≈)
१२ प्रथमापरीक्षायाः „ ।≈)
१३ संस्कृतशिक्षायाः प्रथमभागः-मू० =) द्वितीयोभागः-मू० ≈)
तृतीयोभागः-मू० ।) चतुर्थभागः मू० ॥) पञ्चम भागः ।=)॥
१४ पत्रीपत्रप्रबोधः मू० ≈)

पुस्तकें मिलनेका पता—
श्री० पं० जीवाराम शर्मा उपाध्याय
गुरुकुल, वृन्दावन

Y. D. Sharma

॥ ओ३म् ॥

संस्कृत-शिक्षा

द्वितीयपुस्तकम्

प० जीवारामशर्म्मप्रणीतम्

PUBLISHED BY
P. JIVARAM SHARMA,
GURUKUL
BRINDABAN.

पञ्चावृत्तौ ५०००, सं० १९७५ वै०

PRINTED BY
Babu Radha Raman Bhargava,
AT THE RAM NARAIN PRESS,
MUTTRA. मू० ≡)

अस्मत्प्रकाशित पुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

१ अष्टाध्यायीभाष्यम् संस्कृतभाषाविवृत्तिविभूषितम् । ... ... मू० ३।=)

२ लघुकौमुदी-सरलाटीका द्वितीयावृत्तिः संस्कृते प्रत्येक प्रयोगसाधन सहिता मू० २।) सबन्धना ... २॥-)

३ सरस्वतीकोशः-दशसहस्राद्प्यधिकशब्दानां विवरणोपेतः ... ... १।)

४ रघुवंशम्-सर्गचतुष्टयम्-विद्यार्थिबन्धुतिलकोपेतम् ॥)

५ माघस्याद्यं सर्गद्वयम् ,, ,, ।=)

६ किरातार्जुनीयस्याद्यं सर्गत्रयम् ,, ,, ॥)

७ रामायणमहाभारतयोः (परीक्षासंकलितांशः) ।-)

८ श्रुतबोधः वि० ... ... =)

९ तर्कसंग्रहः—भाषाटीकोपेतः ... ... ।)

१० मध्यमपरीक्षाया द्वादशवर्षाणां प्रश्नपत्राणि ।=)

११ प्रथमापरीक्षायाः ... ... ।=)

१२ संस्कृतशिक्षा-प्रथमोभागः मू० =) द्वितीयोभागः मू० ≡) तृतीयोभागः मू० ।) चतुर्थोभागः मू० ।।) पञ्चमो भागः ।=)॥

पुस्तक मिलने का पता:—

श्री प० जीवाराम शर्मा उपाध्याय

गुरुकुल-वृन्दावन

॥ ओ३म् ॥

संस्कृत—शिक्षा

द्वितीय-पुस्तकम्

विश्वेश्वरं सकलसृष्टिकरं परेशम्,
पूर्णमहेशमजरं वरदं रवीन्द्रम् ।
ध्येयं नमस्यममरं सकलं महेन्द्रम्,
तेजोमयं निधिपतिं शरणं प्रपद्ये ॥

प्रथमः पाठः ।

(पठ् धातु के लट् लृट् लोट् और लुङ् लकारों के रूप)

लट् लकार 1

सः पठति=वह पढ़ता है
तौ पठतः=वे दोनों पढ़ते हैं
ते पठन्ति=वे पढ़ते हैं
त्वम् पठसि=तू पढ़ता है
युवाम् पठथः=तुम दोनों पढ़ते हो ।
यूयम् पठथ=तुम सब पढ़ते हो
अहम् पठामि=मैं पढ़ता हूं
आवाम् पठावः=हम दोनों पढ़ते हैं
वयम् पठामः=हम सब पढ़ते हैं

लृट् लकार २

स पठिष्यति=वह पढ़ेगा ।
तौ पठिष्यतः=वे दोनों पढ़ेंगे ।
ते पठिष्यन्ति=वे सब पढ़ेंगे
त्वम् पठिष्यसि=तू पढ़ेगा ।
युवाम् पठिष्यथः=तुम दोनों पढ़ोगे
यूयम् पठिष्यथ=तुमसब पढ़ोगे
अहम् पठिष्यामि=मैं पढ़ूंगा
आवाम् पठिष्यावः=हम दोनों पढ़ेंगे ।
वयम् पठिष्यामः=हम पढ़ेंगे ।

---

१ लट् वर्तमान, लृट् भविष्यत, लोट् विधि और लुङ् लकार भूतकाल में होता है । २ जब कोई हल् अक्षर परे होता है तब सः के आगे विसर्ग नहीं रहते ।

लोट् लकार ३	लुङ् लकार ४
स पठतु=वह पढ़े ।	स अपाठीत्=वह पढ़ा या उसने पढ़ा था
तौ पठताम्=वे दोनों पढ़ें ।	तौ, अपाठिष्टाम्=उन दोनों ने पढ़ा
ते पठन्तु=वे सब पढ़ें ।	ते अपाठिषुः=उन्हों ने पढ़ा
त्वम् पठ=तू पढ़ ।	त्वम् अपाठीः=तूने पढ़ा
युवाम् पठतम्=तुम दोनों पढ़ो।	युवाम्, अपाठिष्टम्=तुम दोनों ने पढ़ा
यूयम् पठत=तुम सब पढ़ो ।	यूयम् अपाठिष्ट=तुम सब ने पढ़ा
अहम् पठानि=मैं पढ़ूं ।	अहम् अपाठिषम्=मैंने पढ़ा
आवाम् पठाव=हम दोनों पढ़ें	आवाम्,अपाठिष्व=हम दोनों ने पढ़ा
वयम् पठाम=हम सब पढ़ें ।	वयम्, अपाठिष्म=हम सब ने पढ़ा

द्वितीयः पाठः ।

प्रातः=सवेरा । शनैः=धीरे । न्यूनम्=कम । अधिकम्=बहुत । सायम्=शाम । रात्रिन्दिवम्=रात दिन । स्वयम्=खुद । वृथा=निरर्थक । सामि=आधा । नूनम्=निश्चय । कुतः=कहाँ से । यतः=जहाँ से, क्योंकि । तर्हि=तब । यर्हि=जब । कर्हि=कब । एतर्हि=अब । मसी=स्याही । पङ्कः = कीच । रूप्यकम् = रुपया । पणः = पैसा । आणकः=आना । पादुका = खड़ाऊं । मार्गः =

रास्ता । विरुद्धम् = उलटा । इष्टका = ईंट । घस्रः = दिन । निशा = रात्रि । प्रमादः = वेपरवाही । अभ्यासः = महावरा, मश्क । बाहुल्यम् = बहुतायत । योग्यता = लियाकत । शैली = ढङ्ग । दुर्बलता = कमज़ोरी । शिम्बा = वाल । पुष्पम् = फली । दैन्यम् = गरीबी ॥

उदाहरणानि ।

किं यूयं प्रातः न पठथ ? = क्या तुम सुबहको नहीं पढ़ते । इदं सायं वदिष्यामि = यह शाम को कहूंगा । युवां रात्रिन्दिवं शयनमेव वाञ्छथः = तुम दोनों रात दिन सोना ही चाहते हो । तौ वृथा भूमिं खनतः = वे दोनों निरर्थक भूमि को खोदते हैं । यज्ञदत्तः सामिकार्यं करोति = यज्ञदत्त आधा काम करता है । नूनं यूयं मार्गे क्रीडिष्यथ = तुम निश्चय ही रास्तेमें खेलोगे । युवां यतः आगच्छथः तस्य स्थानस्य नाम वदतम् = तुम दोनों जिसस्थान से आते हो उसका नाम लो ।

अधोलिखित वाक्यों की भाषा बनाओ

अस्माकं मसीपात्रे मसी वरं नो अस्ति । अस्मिन् मार्गे पङ्कः—अस्ति । तस्य समीपे पञ्चरूप्यकाणि सन्ति । एकेन पणेन किं भवति । इदं मम पुस्तकम् अष्टाआणकानामस्ति । यूयं मां न जानीथ । बाढम् युष्मान् जानीमः । यूयं शूराःस्थ ।

(अधोलिखित वाक्यों का संस्कृत बनाओ)

वह उलटा काम करता है । इस घरमें कितनी ईंटें हैं ? तुमने आज अधिक भोजन किया है । तुम वहां

क्या पढ़ोगे ? वहां जाकर तुमने क्या कहा ? महाशय मैं क्या कहूं ! कह तू क्या कहताहै ? हमारा पुत्र पढ़ेगा। तुम्हारा भाञ्जा कहां जाता है। क्या तुम्हारे पास किताब नहीं है ? रात्रि का काम रात्रि में ही करता हूं। तुम्हारी यह किताब अच्छी है ॥ यह क्यों ?

तृतीयः पाठः ।

गम्लृ--गम् (धातु) जाना ।

लट् १

स गच्छति = वह जाता है
स आगच्छति = वह आता है।

लृट् २

स गमिष्यति = वह जायगा
स आगमिष्यति = वह आवेगा।

लोट् ३

स गच्छतु = वह जावे।
स आगच्छतु = वह आवे।

लुङ्

स आगमत् = वह आयाथा

लुङ ४

स अगमत् = वह गयाथा
तौ, अगमताम् = वे दोनों गये थे।
ते, अगमन् = वे सब गये थे
त्वम्, अगमः = तू गया था
युवाम् अगमतम् = तुम दोनों गये थे।
यूयम् अगमत = तुम सब गये थे।
अहम् अगमम् = मैं गया था
आवाम् अगमाव = हम दोनों गये थे।
वयम् अगमाम = हम सब गये थे।

---

१ जहांपर किसी धातु का एकही रूप लिखा है वहां पर शेषरूप पठ धातु के समान जानो।

भू (धातु) होना ।

लट् १

स भवति = वह होता है, वा है

लृट् २

स भविष्यति = वह होगा ।

लोट् ३

स भवतु = वह होवे ।

लुङ ४

स अभूत् = वह हुआ, था ।

तौ अभूताम् = वे दोनों हुए ।

ते अभूवन् = वे सब हुए ।

त्वम् अभूः = तू हुआ ।

युवाम् अभूतम् = तुम दोनों हुए

यूयम् अभूत = तुम सब हुये ।

अहम् अभूवम् = मैं हुआ ।

आवाम् अभूव = हम दोनों हुए

वयम् अभूम = हम सब हुए

चतुर्थः पाठः ।

वादी = मुद्दई । प्रतिवादी = मुद्दालय । प्राड्विवाकः = वकील । न्यायालयः = कचहरी । लेखकः = मौहर्रिर । साक्षी = गवाह । साक्ष्यम् = गवाही । प्रतिभूः = जामिन । आवेदनपत्रम् = अर्जी । अभियोगः = मुक़द्दमा । न्यायाधीशः = मुन्सिफ़ । पत्रालयः = डाकखाना । छात्रः = विद्यार्थी । छात्रालयः = बोर्डिङ्गहाउस । शुल्कालयः = चुङ्गीघर । बन्दी = क़ैदी । कुसीदम् = ब्याज । चिकित्सालयः = शफ़ाखाना । पुरीषालयः = बम्पुलिस, (पाख़ाना) । नगरम् = शहर । नृशंसः = क्रूर । आयत्तम् = आधीन । समितिः = सभा । दण्डः = सज़ा । आतपः = धूप । ताम्बूलम् = पान । दुर्गः = किला । राष्ट्रम् = देश । भूपालः = राजा । प्रेक्षणम् = देखना ।

उदाहरणानि ।

स युष्माकं वादी गच्छति = वह तुम्हरा मुदई जाता है । प्रतिवादी इदानीं प्राड्विवाकस्य गृहम् अगमत् = मुद्दालय इस वक्त वकील के घर पर गया है । अस्य न्यायालयस्य न्यायाधीशः कः अस्ति = इस कचहरी का मुन्सिफ कौन है । अनेन साक्षिणा साक्ष्यं वरं न दत्तम् = इस गवाहने गवाही अच्छी नहीं दी । अस्य लेखकस्य लेखः वरमस्ति = इस मुहर्रिरका लेख अच्छा है । अस्मिन् राष्ट्रे दुःखं तु नाऽस्ति = इसदेश में दुःख तो नहीं है । अस्तितु = है तो ॥

भाषा बनाओ ।

इदम् आवेदनपत्रं कस्य अस्ति । अस्मिन् अभियोगे किं भविष्यति । अस्माकं छात्रालयस्य छात्राः सन्ति । अस्य नगरस्य शुल्कालयः कुत्र अस्ति । अयं वन्दी गच्छति । यूयं तं सोमदत्तं जानीथ ? वयं नो जानीमः ।

पञ्चमः पाठः ।

डुदाञ्-दा (धातु) देना ।

लट् १	**लोट् ३**
स ददाति = वहदेता है ।	स ददातु = वह देवे ।
	तौ दत्ताम् = वदोनों देवैं ।
लृट् २	ते ददतु = वे सव देवैं
स दास्यति = वह देगा ।	त्वम् देहि = तू दे ।

युवाम् दत्तम्=तुमदोनों दो ।
यूयम्, दत्त=तुम सब दो ।
अहम्, ददानि = मैं दूं ।
आवाम्, ददाव=हम दोनों देवैं ।
वयम् ददाम=हम सब देवैं ।

लुङ् ४

स, अदात्=उसने दिया,था
तौ अदाताम् = उन दोनों ने दिया ।
ते, अदुः = उन्होंने दिया ।
त्वम्, अदाः = तूने दिया ।
युवाम् अदातम् = तुमदोनों ने दिया ।
यूयम् अदात = तुम सब ने दिया ।
अहम् अदाम् = मैंने दिया ।
आवाम् अदाव = हम दोनों ने दिया ।
वयम् अदाम = हम सब ने दिया ।

प्रच्छ (धातु) पूछना ।

लट् १

स पृच्छति = वह पूछता है

लृट् २

स प्रक्ष्यति = वह पूछेगा ।

लोट् ३

स पृच्छतु = वह पूछे ।

लुङ् ४

स अप्राक्षीत् = उसने पूछा
तौ अप्राष्टाम् = उन दोनों ने पूछा ।
ते अप्राक्षुः = उन्होंने पूछा ।
त्वम् अप्राक्षीः=तू ने पूछा ।
युवाम्, अप्राष्टम् = तुम दोनों ने पूछा ।
यूयम् अप्राष्ट = तुम सबने पूछा ।
अहम्, अप्राक्षम्=मैंने पूछा ।
आवाम् अप्राक्ष्व=हम दोनों ने पूछा
वयम्, अप्राक्ष्म-हमने पूछा

दृशिर् (धातु) देखना ।

लट् १

स पश्यति = वह देखता है
शेष रूप 'पठ' के तुल्य समझो ।

लृट् २

स द्रक्ष्यति = वह देखेगा ।
शेष रूप 'पठ' के तुल्य ।

लोट् ३

स पश्यतु = वह देखे ।
शेष रूप 'पठ' के सदृश समझो ।

लुङ् ४

स अदर्शत् = उसने देखा था

तौ अदर्शताम् = उन दोनों ने देखा ।
ते, अदर्शन् = उन्होंने देखा ।
त्वम् अदर्शः = तूने देखा ।
युवाम् अदर्शतम् = तुम दोनों ने देखा ।
यूयम् अदर्शत = तुम सबने देखा ।
अहम् अदर्शम् = मैंने देखा ।
आवाम् अदर्शाव = हम दोनों ने देखा ।
वयम् अदर्शाम = हम सबने देखा ।

षष्ठः पाठः ।

वर्जयित्वा=छोड़कर आसित्वा=बैठकर । पृष्ट्वा=पूछकर । स्पृष्ट्वा=छूकर । पठित्वा=पढ़के । पाठयित्वा=पढ़ाके । लिखित्वा, लेखित्वा = लिखकर । शयित्वा=सोकर । लेखयित्वा = लिखाकर । कृत्वा=करके । कारयित्वा=कराके । भुक्त्वा=खाकर । भोजयित्वा=खिलाकर । विदित्वा=जानकर । वेदयित्वा=जनाकर । उदित्वा=कहकर । उषित्वा=वसकर । छित्वा=काटकर, तोड़कर ।

रुदित्वा=रोकर । मुषित्वा=चुराकर । लूत्वा = काटकर । भित्वा = फाड़कर । पूत्वा = पाक करके । दत्वा=देकर । दापयित्वा = दिलवाकर । गृहीत्वा = पकड़कर । गत्वा = जाकर । गमयित्वा = भेजकर । सुप्त्वा = सोकर । श्रुत्वा=सुनकर । मिलित्वा, मेलित्वा = मिलकर । मत्वा= मानकर । लीढ्वा = चाटकर । पक्त्वा=पकाकर । मृत्वा = मरके । धृत्वा=धरके । नत्वा = प्रणाम करके । स्नात्वा= नहाकर । पाचयित्वा =पकवाकर । जग्ध्वा = खाकर । कर्त्तयित्वा = कतर कर । नीत्वा = लेजाकर । भूत्वा= होकर । हित्वा=छोड़कर । नायित्वा=लिवाजाकर ॥

सप्तमः पाठः ।

(उदाहरणानि)

यज्ञदत्तः पाठं पठित्वा लेखं च लिखित्वा आगमिष्यति = यज्ञदत्त पाठको पढ़कर और लेखको लिखकर आवेगा । अहं पाठं पाठयित्वा लेखं च लेखयित्वा आगमम्= मैं पाठको पढ़ाके और लेखको लिखवाकर आया हूं । अहं तौ च तस्मै पारितोषिकं दापयित्वा गमिष्यामः=मैं और वे दोनों उसके लिये इनाम दिलवाकर जावेंगे । वस्त्राणि कर्त्तयित्वा तत्र गमिष्यामि=कपड़े कतर कर वहां जाऊंगा ।

भाषा बनाओ ।

तस्य समाचारं विदित्वा किं भविष्यति ? अमु अत्र उषित्वा किं पठानि ? त्वं रुदित्वा एव निरयम्

आगच्छसि। स किं कृत्वा अगमत् ? आवां कार्यं कारयित्वा गृहं गमिष्यावः। भुक्त्वा सत्वरं आगच्छ। तौ अहं च तान् नो अपाठम। रामदेवः न गच्छति।

संस्कृत बनाओ।

पाठको पूछकर पढ़। मेरा वचन सुनके जा। उसको मिलकर जल्दी आओ। कलम को पकड़ कर लिख। मैं तुम्हारी पुस्तक को लेकर जाऊँ। वह हमको इनाम दिलवाकर गया। वह लड़का प्रणाम करके जाताहै। यह दूध मैं पीलूं। तुम क्या पूंछते हो। पकाकर देखूंगा।

अष्टमः पाठः।

डुकृञ्-कृ (धातु) करना।

लट् १

स करोति=वह करताहै।

लृट् २

स करिष्यति=वह करेगा।

लोट् ३

स करोतु= वह करे।

तौ कुरुताम्=वे दोनों करें।

ते कुर्वन्तु=वे सब करें।

त्वम् कुरु=तू कर।

युवाम् कुरुतम्=तुम दोनों करो।

यूयम् कुरुत=तुम सब करो।

अहम् करवाणि=मैं करूं।

आवाम् करवाव= हम दोनों करें।

वयम् करवाम=हम सब करें।

लुङ् ४

स, अकार्षीत्=उसने किया, था

तौ, अकार्ष्टाम्=उन दोनोंने किया।

ते, अकार्षुः=उन्होंने किया।

त्वम् अकार्षीः=तूने किया।
युवाम् अकार्ष्टम्=तुम दोनों ने किया
यूयम्अकार्ष्ट=तुमने किया

अहम् अकार्षम्=मैंने किया।
आवाम् अकार्ष्व=हम दोनों ने किया।
वयम् अकार्ष्म हम सबनेकिया

लिख (धातु) लिखना।

लट् १

स लिखति=वह लिखता है

लृट् २

स लेखिष्यति=वह लिखेगा

लोट् ३

स लिखतु=वह लिखे।

लुङ् ४

स अलेखीत्=उसने लिखा।

पा (धातु) पीना।

लट् १

स पिबति=वह पीता है

लृट् २

स पास्यति=वह पियेगा

लोट् ३

स पिबतु=वह पिये

लुङ् ४

स अपात्=उसने पिया, था
तौ अपाताम्=उन दोनोंनेपिया
ते अपुः=उन्होंने पिया।
त्वम् अपाः=तूने पिया।
युवाम् अपातम्=तुम दोनों ने पिया।
यूयम् अपात=तुमने पिया।
अहम् अपाम्=मैंने पिया।
आवाम् अपाव=हम दोनों ने पिया
वयम् अपाम=हम सब ने पिया।

नवमः पाठः ।

स्नातुम् = न्हाने को । त्यक्तुम्=छोड़ने को । पठितुम्= पढ़ने को । लेखितुम् = लिखनेको । प्रष्टुम्=पूछने को । द्रष्टुम् = देखने को । गन्तुम् = जानेको । आगन्तुम् = आनेको । स्मर्तुम् = याद करने को । शयितुम् = सोने को । जागरितुम् = जागने को । विज्ञातुम् = जानने को । हसितुम् = हंसने को । जेतुम् = जीतने को । पराजेतुम् = हारने को । घातयितुम् = मारने को । जीवितुम् = जीने को । सीवितुम् = सीने को । पाठयितुम्=पढ़ाने को । आसितुम् = बैठने को । कर्तुम्= करने को । कारयितुम् = कराने को । दातुम्=देने को । दापयितुम् = दिलवाने को । दर्शयितुम् = दिखलवानेको । आह्वातुम् = बुलवाने को । लेखयितुम् = लिखवाने को । पाययितुम् = पिलवाने को । विक्रेतुम् = बेचनेको । क्रेतुम्- खरीदने को । स्प्रष्टुम् = छूनेको । नेतुम् = लेजानेको ॥

दशमः पाठः ।

(उदाहरणानि)

तौ स्नातुं तत्र गच्छताम् = वे दोनों वहां नहानेको जावें । अहं स्नात्वा किं करवाणि = मैं नहाकर क्या करूं। तौ लेखं लेखितुं गच्छताम् = वे दोनों लेखको लिखने को जावें । ते तत्र किं प्रष्टुम् अगमन् = वे वहां क्या

पूछने को गये थे। तौ शयितुं तत्र न गच्छताम् = वे दोनों वहां सोने को न जावैं। वयं स्थातुं वाञ्छामः = हम ठहरना चाहते हैं। मन्दिरे स्थातव्यम्=मन्दिर में ठहरना चाहिये।

भाषा बनाओ।

अहं पाठं स्मर्तुं गच्छामि। स शयितुं तत्र गच्छतु। आवां जागरितुं तत्र न गच्छावः। वयमीश्वरं विज्ञातुं पठामः। किं यूयं अत्र हसितुमागमत। तौ तान् जेतुं गमिष्यतः। किं यूयं तत्र पराजेतुम् अगमत। स मारयितुम् अगमत् युवां जीवितुं न वाञ्छथः। वयं व्याख्यानं दातुं वाञ्छामः। तौ बालकैस्तः वृद्धौनस्तः॥

संस्कृत बनाओ।

वहां पढ़ने को कब जाओगे। क्या काम कराने को वहां जाते हो। लिखवाने को कौन जावेगा। तुम क्या जल पिओगे? हमने इस कूपका पानी नहीं पिआ। तुमने वहां जाकर क्या किया। इस लड़के का घर कहां है। वह तुम्हारी पुस्तक को देखता है। हम तुमको कभी भी न देखेंगे। मैं लिख रहाहूं॥

आङ्पूर्वक डुदाञ्दा (धातु) लेना।

लट् १	
स आदत्ते = वह लेता है।	ते, आददते = वे लेते हैं।
तौ, आददाते=वेदोनोंलेतेहैं	त्वम् आदत्से = तू लेता है
	युवाम् आददाथे = तुम दोनों लेते हो।

यूयम् आदद्ध्वे=तुमलेते हो

अहम् आददे = मैं लेता हूं

आवाम् आदद्वहे = हम दोनों लेते हैं।

वयम् आदद्महे=हम लेते हैं।

लृट् २

स आदास्यते = वह लेगा।

तौ आदास्येते=वे दोनों लेंगे

ते, आदास्यन्ते = वे लेंगे।

त्वम्, आदास्यसे = तू लेगा

युवाम् आदास्येथे = तुम दोनों लोगे।

यूयम्, आदास्यध्वे=तुमलोगे

अहम्, आदास्ये = मैं लूंगा

आवाम् आदास्यावहे = हम दोनों लेवेंगे।

वयम्,आदास्यामहे=हमलेंगे

लोट् ३

स आदत्ताम् = वह लेवे।

तौ आददाताम्=वेदोनोंलेवें।

ते आददताम् = वे लेवें।

त्वम्, आदत्स्व = तू ले।

युवाम् आददाथाम् = तुम दोनों लो।

यूयम्आदद्ध्वम् = तुमलो।

अहम् आददै = मैं लूं।

आवाम् आददावहै = हम दोनों लेवें।

वयम् आददामहै = हम सब लेवें।

लुङ् ४

सः-आदित=उसनेलिया,था

तौ, आदिषाताम्=उन दोनों ने लिया,था।

ते आदिषत=उन्होंने लियाथा

त्वम् आदिथाः = तूनेलिया।

युवाम् आदिषाथाम् = तुम दोनों ने लिया, था।

यूयम् आदिध्वम्=तुम सब ने लिया, था।

अहम्, आदिषि=मैंने लिया,था

आवाम् आदिष्वहि = हम दोनों ने लिया, था।

वयम्, आदिष्महि = हम-सब ने लिया, था।

एकादशः पाठः ।

सङ्कलनम् = जोड़ । व्यवकलनम्=बाकी । गुणनम्= गुणा, जर्ब । भागः = भाग, तक़सीम । रेखागणितम् = उक्लेदस । बीजगणितम् = ऐल्जबरा । सहस्रम्=हजार ।

उदाहरणानि ।

स तस्मात् किम् आदत्ते = वह उससे क्या लेता है । अहम् मोदकान् आददे = मैं लड्डुओं को लेताहूं । दुष्टानां बालकानां समीपं नो गच्छत = दुष्ट लड़कों के पास न जाओ । प्रातरुत्थाय पूर्वम् ईश्वरं स्मरत = सुबह उठकर पहिले ईश्वर को याद करो । स एव सर्वैरुपासनीयः = वही सबको उपासना करने योग्य है । धर्मं चर = धर्मको कर । सत्यं वद = सच को कह । घस्रे शयनं नो कुरु = दिनमें मत सो । धर्मो रक्षति रक्षितः = धर्म की रक्षा करनेपर धर्म बचाता है ॥

युष्मद्शब्दके रूप-तीनों लिङ्गोंमें तुल्यही होतेहैं

(१) कर्त्ता
त्वम् = तू, तूने ।
युवम् = तुम दो, तुम दोनों ने ।
यूयम् = तुम सब, तुम सब ने ।

(२) कर्म
त्वाम्, त्वा = तुझको ।
युवाम्, वाम् = तुम दोनों को ।
युष्मान्, वः = तुम सबको ।

करण (३) सम्प्रदान (४) अपादान (५) सम्बन्ध (६) अधिकरण (७)

त्वया = तुझसे, तेरे साथ, तूने ।
युवाभ्याम् = तुम दोनों से, के साथ ने ।
युष्माभिः = तुम ने, से, तुम्हारे साथ ।
तुभ्यम्, ते=तेरे लिये ।
युवाभ्याम्, वाम्=तुम दोनोंके लिये ।
युष्मभ्यम्. वः=तुम्हारे लिये ।
त्वद्, त्=तुझसे ।
युवाभ्याम्=तुम दोनों से ।
युष्मद्, त्=तुम सब से ।
तव, ते = तेरा, तेरे, तेरी ।
युवयोः, वाम्=तुम दोनों का, तुम दोनों के, की ।
युष्माकम्, वः = तुम्हारा, रे, री ।
त्वयि = तुझमें, पै, पर ।
युवयोः= तुम दोनोंमें, पै पर ।
युष्मासु = तुम में, पै, पर ।
सम्बोधन नहीं होता—

अस्मद् शब्दके रूप तीनों लिंगोंमें तुल्यही होते हैं

कर्त्ता (१) कर्म (२)

अहम् = मैं, मैंने ।
आवाम् = हम दो, हम दोनों ने ।
वयम् = हम सब, हमने ।
माम् मा = मुझको ।

कर्म	आवाम्, नौ = हम दोनों को । अस्मान्, नः = हम सब को ।
करण (३)	मया = मुझसे, मेरे द्वारा, मैंने । आवाभ्याम् = हम दोनोंने, से, के द्वारा । अस्माभिः = हम सबने, से, हमारे द्वारा ।
सम्प्रदान (४)	मह्यम्, मे = मेरे लिये । आवाभ्याम्, नौ = हम दोनोंके लिये । अस्मभ्यम्, नः = हम सब के लिये ।
अपादान (५)	मद्, त् = मुझसे । आवाभ्याम् = हम दोनों से । अस्मद्, त् = हम सबसे ।
सम्बन्ध (६)	मम, मे = मेरा, मेरे, मेरी । आवयोः, नौ = हम दोनों का, के, की । अस्माकम्, नः = हमारा, रे, री ।
अधिकरण (७)	मयि = मुझ में, पै, पर । आवयोः = हम दोनों में, पै, पर । अस्मासु = हम सबोंमें, पै, पर । सम्बोधन नहीं होता ।

द्वादशः पाठः ।

तद् शब्द पुल्लिङ्ग के रूप ।

कर्त्ता (१)	सः = वह, उसने । तौ = वे दोनों, उन दोनों ने । ते = वेसब, उन्होंने ।

कर्म (२)	तम् = उसको । तौ = उन दोनों को । तान् = उन (सब) को ।
करण (३)	तेन = उसने, से, के साथ । ताभ्याम् = उन दोनों ने, से, के साथ । तैः = उन्होंने, से, के साथ ।
सम्प्रदान (४)	तस्मै=उसके लिए । ताभ्याम्=उन दोनों के लिए । तेभ्यः=उन सब के लिए
अपादान (५)	तस्मात्, द्=उससे । ताभ्याम्= उन दोनों से । तेभ्यः=उन सब से ।
सम्बन्ध (६)	तस्य=उसका, उसके उसकी । तयोः=उन दोनों का, के, की । तेषाम्=उनका, के, की ।
अधिकरण (७)	तस्मिन्=उसमें, पै, पर । तयोः=उन दोनों में, पै, पर । तेषु=उन में, पै, पर । सम्बोधन नहीं होता ।

यद् और किम् शब्दों के रूप भी ।

इसी प्रकार होते हैं जैसे—यः=जो । यौ=जो दोनों । ये=जो (सब)। कः=कौन। कौ=कौन दोनों । के=कौन (सब)। कम्=किसको। शेष रूप तद् शब्द के समान।

शाठ्यम् = धूर्त्तता । शिक्षा = तालीम । परीक्षा = इम्तिहान । उत्तीर्णम् = पास । शिक्षितः = तालीमयाफ्ता । शिशुः = लड़का । शिशुत्वम् = लड़कपन । किमर्थम् = किस लिये । सत्रा = साथ । गर्वः = अहङ्कार । यात्रा = सफर । पातकम् = पाप । अवसरः = मौका । न्यायः = इन्साफ । उचितम् = मुनासिब । पिपासुः = प्यासा । बुभुक्षुः = भूखा । अनुकूलम् = मुआफिक । प्रतिकूलम् = बखिलाफ । मधुरम् = मीठा । क्षारम् = खारी । कटुकम् = कडुआ । उपायः = तदबीर । अवश्यम् = जरूर । आवश्यकता = जरूरत । आवश्यकम् = जरूरी । शय्या = खाट । जम्बीरः = नीबू । बदरम् = बेर । नारिकेलः = नारियल । क्रमुकः = सुपारी । विवादः = झगड़ा । वारिदः = बादल । तृणराजफलम् = छुहारा ।

त्रयोदशः पाठः ।

मन् (धातु) मानना ।

लट् १

स मन्यते = वह मानता है
तौ मन्येते = वे दोनों मानते हैं
ते मन्यन्ते = वे सब मानते हैं ।
त्वम् मन्यसे = तू मानता है ।
युवाम् मन्येथे = तुम दोनों मानते हो ।
यूयम् मन्यध्वे = तुम सब मानते हो ।
अहम् मन्ये = मैं मानता हूं ।
आवाम् मन्यावहे = हम दोनों मानते हैं ।
वयम् मन्यामहे = हम सब मानते हैं ।

लृट् २

स मंस्यते = वह मानेगा ।
तौ मंस्येते=वे दोनों मानेंगे
ते मंस्यन्ते = वे सब मानेंगे ।
त्वम् मंस्यसे = तू मानेगा ।
युवाम् मंस्येथे = तुम दोनों मानोगे ।
यूयम् मंस्यध्वे = तुम सब मानोगे ।
अहम् मंस्ये = मैं मानूंगा ।
आवाम् मंस्यावहे=हम दोनों मानेंगे ।
वयम् मंस्यामहे=हम सब मानेंगे ।

लोट् ३

स मन्यताम्—वह माने ।
तौ मन्येताम्—वे दोनों मानें
ते मन्यन्ताम्=वे सब मानें
त्वम् मन्यस्व=तू मान
युवाम् मन्येथाम्=तुम दोनों मानो ।
यूयम् मन्यध्वम्=तुम सब मानो ।
अहम् मन्यै=मैं मानूं ।
आवाम् मन्यावहै=हम दोनों मानें ।
वयम् मन्यामहै = हम सब मानें ।

लुङ् ४

स अमंस्त=उसने माना था
तौ अमंसाताम्=उन दोनों ने माना था ।
ते अमंसत = उन्होंने माना
त्वम् अमंस्थाः=तूने माना
युवाम्, अमंसाथाम् = तुम दोनों ने माना ।
यूयम्, अमनूध्वम्=तुम सब ने माना ।
अहम् अमंसि = मैंने माना
आवाम् अमंस्वहि=हमदोनों ने माना ।
वयम्, अमंस्महि = हम सब ने माना ।

(भाषा बनाओ)

किम् इदं तेषां शाठ्यं नो अस्ति । अस्मिन् देश की दृशी शिक्षा अस्ति । युष्माकं परीक्षा कस्मिन्मासे भविष्यति । अस्मिन् नगरे शिक्षिता न निवसन्ति । अयं कस्य शिशुः मार्गे क्रीडति । युष्माकं शिशुत्वम् इदानीम् अपि नो अगमत् । युष्माकम् उपदेशं अहम् मन्ये । ते युष्माकम् आज्ञां नो मन्यन्ते ।

चतुर्दशः पाठः ।

संस्कृत बनाओ ।

किसलिये तुम वहां जाते हो । तुम दोनों उल्टा ही काम करते हो । मैं किसके साथ वहां जाऊं । वे मुझपर अहंकार क्यों करते हैं । तुमने यह बड़ा सफ़र किया । पापी के पास मत जाओ । यह इन्साफ़ उन्होंने अच्छा किया । क्या वह भूखा है ? मैं प्यासा हूँ । पढ़ने को कब जाओगे । क्या इस कुए का पानी कड़ुआ है जिससे कि आप नहीं पीते ? यह दावात कैसी है ?

(उदाहरणानि)

किं तस्य कथनं यूयम् अनुकूलं नो मन्यध्वे=क्या तुम उसका कहना अनुकूल नहीं मानते । वयं सर्वे प्रतिकूलं मन्यामहे=हम सब उल्टा ही मानते हैं । अस्य पात्रस्य दुग्धं वरम् अस्ति = इस वर्त्तनका दूध अच्छा है । क्षारं

जलं कापुरुषाःपिबन्ति=खारी पानी कायर लोग पीते हैं। उपायं यदि जानासि सत्वरं वद मा चिरम् = यदि तू तदवीर जानता है तो शीघ्र कह देरी मतकर। अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाऽशुभम् = अच्छे और बुरे कामों का फल जरूर ही मिलता है। प्रातः सायम् ईश्वरस्यावश्यमेव वन्दना कर्त्तव्या = सुबह शाम ईश्वर की अवश्य ही स्तुति करनी चाहिये। अहम् अस्याः वार्त्तायाः प्रतिज्ञां करोमि=मैं इस बातकी प्रतिज्ञा करताहूं। भो दुर्मते! त्वम् कथं विरुद्धं वदासि=अरे मूर्ख, तू क्यों उल्टा कहताहै।

पञ्चदशः पाठः।

हेयम्=छोड़ना चाहिये। पेयम्=पीना चाहिये। देयम्=देना चा०। लेयम्=लेना चा०। मेयम्=तोलना चा०। स्थेयम्=ठहरना चा०। ज्ञेयम्=जानना चा०। गेयम्=गाना चा०। आख्येयम्=कहना चा०। क्रेयम्=खरीदना चा०। नेयम्=लेजाना चा०। उत्थातव्यम्=उठना चा०। विक्रेयम्=वेचना चा०। कर्त्तव्यम्=करना चा०। धर्त्तव्यम् =धारना चा०। स्मर्त्तव्यम्=यादकरना चा०। गन्तव्यम्=जाना चा०। आगन्तव्यम्=आना चा०। स्थातव्यम्=ठहरना चाहिये।

भवतु-भवत् (आप) शब्द के रूप।

प्रथमा (१)

भवान्=आप, आपने।
भवन्तौ=आप दोनों, आप दोनोंने।
भवन्तः=आप सब, आप सब ने।

कर्म (२)	भवन्तम्=आपको ।
	भवन्तौ=आप दोनों को ।
	भवतः=आप सब को ।
करण(३)	भवता=आपने, आपसे, आपके द्वारा ।
	भवद्भ्याम्=आप दोनों ने, से, के द्वारा ।
	भवद्भिः=आप सबने, से, के द्वारा ।
सम्प्रदान(४)	भवते=आपके लिये ।
	भवद्भ्याम्=आप दोनों के लिये ।
	भवद्भ्यः=आप सबके लिये ।
अपादान(५)	भवतः=आपसे ।
	भवद्भ्याम्=आप दोनों से ।
	भवद्भ्यः=आप सब से ।
सम्बन्ध (६)	भवतः=आपका, आप के, आप की ।
	भवतोः=आप दोनों का, के, की ।
	भवताम्=आप सब का, के, की ।
अधिकरण(७)	भवति=आप में, आप पै, आप पर,
	भवतोः=आप दोनों में, पै, पर ।
	भवत्सु=आप सब में, पै, पर ।
सम्बोधन(८)	भोभवन् ! = हे आप ।
	भो भवन्तौ ! = हे आप दोनों ।
	भो भवन्तः ! = हे आप सब ।

षोडशः पाठः ।

×अत्रत्यम् = यहां का, के, की । तत्रत्यम् = वहां का, के, की । कुत्रत्यम् = कहां का, के, की । यत्रत्यम्=जहां का, के, की । यत्र, तत्र = जहां,तहां । एकत्र = एक जगह। शनैः=धीरे । द्विधा = दोप्रकार से । त्रिधा = तीन प्रकार से । सर्वथा = सब तरह से । सकृत् = एकवार । शकृत्= मल (विष्ठा) । वधिरः=बहिरा । अन्धः = अन्धा, सूरदास। काणः=एकनेत्रवाला । विघ्रः=नकटा । प्रतीक्षा=इन्तिज़ार। अपराधः=दोष (कसूर) । प्रत्यहम्=रोज़बरोज़ । ऋते= बिना, सिवाय । अवकरः=कूड़ा । उत्तमर्णः=क़र्ज़देनेवाला । अधमर्णः=क़र्ज़लेनेवाला । द्वारम्=दर्वाज़ा । दानम्=देना । आदानम्=लेना । गमनम्=जाना । आगमनम्=आना । अभिनयः = नक़ल । धनिकः = धनी । मूकः = गूंगा । एकाकी = अकेला ।

(उदाहरणानि)

अत्रत्याः पुरुषा भवन्तम् आह्वयन्ति=यहां के पुरुष आपको बुलाते हैं । तत्रत्या बालिकाः किं पठन्ति भवन्तो जानन्ति ? = वहां की लड़कियां क्या पढ़ती हैं क्या आप जानते हैं । कुत्रत्यम् इदं पुस्तकं किं भवान् जानाति ? = कहां की यह पुस्तक है क्या आप जानते हैं । वयं नहि जानीमः ।

× पुल्लिङ्ग में अत्रत्यः-स्त्रीलिङ्ग में अत्रत्या और नपुंसक लिङ्ग में अत्रत्यम्, इसी प्रकार तत्रत्यादि समझो ।

सोऽन्धो बधिरस्य समीपं शनैःशनैः व्रजति=वह अन्धा बहिरे के पास धीरे २ जाता है। अस्य काणस्य कः अपराधः अस्ति=इस काने का क्या अपराध है। शीतलं जलं भवतः घटस्य नो अस्ति=ठण्डा पानी आपके घड़े का नहीं है। किं भवता विप्रस्याऽन्वेषणं कृतम्=क्या आपने नकटे की खोज की। स भवतः प्रतीक्षां करोति=वह आपका इन्तिज़ार करताहै। प्रत्यहं स त्वयि अर्थ दण्डं करोति=वह तुझ पर रोज़ ही जुर्माना करता है। भवतां द्वारे अवकरस्य निकरः अस्ति=आपके द्वार पर कूड़े का संमूह है। इदं कस्य गृहस्य द्वारम् अस्ति=यह किसके घर का दरवाज़ा है।

स्था (धातु) ठहरना।

लट् १

स तिष्ठति=वह ठहरता है

लृट् २

स स्थास्यति=वह ठहरेगा

लोट् ३

स तिष्ठतु=वह ठहरे

लुङ् ४

सः-अस्थात्=वह ठहरा था
तौ अस्थाताम् = वे दोनों ठहरे थे।
ते अस्थुः=वे सब ठहरे थे
त्वम्, अस्थाः=तू ठहरा था
युवाम्अस्थातम्=तुम दोनों ठहरे थे।
यूयम् अस्थात=तुम सब ठहरे थे।
अहम् अस्थाम्=मैं ठहराथा
आवाम् अस्थाव=हम दोनों ठहरे थे।
वयम् अस्थाम = हम सब ठहरे थे।

शीङ् (धातु) सोना ।

लट् १

स शेते=वह सोता है ।
तौ शयाते=वे दोनों सोते हैं ।
ते शेरते=वे सब सोते हैं ।
त्वम् शेषे=तू सोता है ।
युवाम् शयाथे=तुम दोनों सोते हो ।
यूयम् शेध्वे=तुम सब सोते हो ।
अहम् शये=मैं सोता हूं ।
आवाम् शेवहे = हम दोनों सोते हैं ।
वयम् शेमहे=हम सब सोते हैं

लृट् २

स शयिष्यते=वह सोवेगा ।
तौ शयिष्येते=वे दोनों सोवेंगे
ते शयिष्यन्ते=वे सब सोवेंगे
त्वम् शयिष्यसे=तू सोवेगा ।
युवाम् शयिष्येथे=तुम दोनों सोवोगे ।
यूयम् शयिष्यध्वे=तुम सब सोवोगे ।
अहम् शयिष्ये=मैं सोऊंगा ।
आवाम् शयिष्यावहे = हम दोनों सोवेंगे ।
वयम् शयिष्यामहे=हम सब सोवेंगे।

लोट् ३

स शेताम्=वह सोवे ।
तौ शयाताम्=वे दोनों सोवें ।
ते शेरताम्=वे सब सोवें ।
त्वम् शेष्व=तू सो ।
युवाम् शयाथाम्=तुम दोनों सोवो ।
यूयम् शेध्वम्=तुम सब सोवो
अहम् शयै=मैं सोऊं ।
आवाम् शयावहै=हम दोनों सोवें ।
वयम् शयामहै=हम सब सोवें

लुङ् ४

सः अशयिष्ट=वह सोया था
तौ, अशयिषताम् =वे दोनों सोये थे ।

ते अशायिषत=वे सब सोये थे

त्वम् अशायिष्ठाः=तू सोया था

युवाम् अशायिषाताम् = तुम दोनों सोये थे ।

यूयम् अशायिढ्वम्=तुम सब सोये थे ।

अहम् अशयिषि = मैं सोया था ।

आवाम् अशायिषि = हम दोनों सोये थे ।

वयम् अशयिष्महि=हम सब सोये थे ।

सप्तदशः पाठः ।

श्रु (धातु) सुनना ।

लट् १

स शृणोति=वह सुनता है ।

तौ शृणुतः=वे दोनों सुनते हैं

ते शृण्वन्ति=वे सब सुनते हैं

त्वं शृणोषि=तू सुनता है ।

युवाम्, शृणुथः=तुम दोनों सुनते हो ।

यूयम् शृणुथ=तुम सब सुनते हो ।

अहं शृणोमि=मैं सुनता हूं ।

आवाम् शृण्वः, शृणुवः=हम दोनों सुनते हैं ।

वयम् शृण्मः, शृणुमः=हम सब सुनते हैं ।

लृट् २

स श्रोष्यति=वह सुनेगा ।

तौ श्रोष्यतः=वे दोनों सुनेंगे

ते श्रोष्यन्ति=वे सब सुनेंगे

त्वं श्रोष्यसि=तू सुनेगा ।

युवाम् श्रोष्यथः=तुम दोनों सुनोगे ।

यूयं श्रोष्यथ=तुम सब सुनोगे

अहं श्रोष्यामि=मैं सुनूंगा ।

आवां श्रोष्यावः=हम दोनों सुनेंगे ।

वयं श्रोष्यामः=हम सब सुनेंगे

लोट् ३

स शृणोतु=वह सुने ।

तौ शृणुताम्=वे दोनों सुनें ।

ते शृणवन्तु = वेसब सुनें ।
त्वं शृणु = तू सुन ।
युवाम् शृणुतम्=तुम दोनों सुनो ।
यूयं शृणुत = तुम सबसुनों
अहं शृणवानि=मैं सुनूं ।
आवांशृणवाम = हम दोनों सुनें ।
वयं शृणवाम=हम सबसुनें ।

लुङ् ४

सः—अश्रौषीत्=उसनेसुनाथा
तौ अश्रौष्टाम्=उन दोनों ने सुना था ।
ते अश्रौषुः=उन्होंने सुनाथा
त्वम्अश्रौषीः=तूने सुनायाथा
युवाम् अश्रौष्ट = तुम दोनों ने सुनाथा ।
यूयम् अश्रौष्टम्=तुमने सुना-था ।
अहम् अश्रौषम् = मैंने सुना-था ।
आवाम् अश्रौष्व=हम दोनों ने सुनाथा ।
वयम् अश्रौष्म = हम सबने सुनाथा ।

ज्ञा (धातु) जानना ।

लट् १

स जानाति = वहजानताहै ।

लृट् २

स ज्ञास्यति = वह जानेगा

लोट् ३

स जानातु = वह जाने ।
तौ जानीताम्=वे दोनोंजानें ।
ते जानन्तु = वे सब जानें ।
त्वं जानीहि=तू जान ।
युवाम् जानीतम्=तुम दोनों जानो ।
यूयं जानीत=तुम सब जानो
अहं जानानि=मैं जानूं ।
आवां जानीव=हम दोनोंजानें
वयं जानीम=हमसबजानें ।

लुङ् ४

सः—अज्ञासीत्=उसने जाना था ।

तौ अज्ञासिष्टाम्=उन दोनों ने जाना था ।

तेअज्ञासिषुः=उन्होंनेजानाथा

त्वम् अज्ञासीः=तूने जानाथा

युवाम् अज्ञासिष्टम्=तुमदोनों ने जानाथा ।

यूयम् अज्ञासिष्ट=तुम सबने जानाथा ।

अहम्, अज्ञासिषम् = मैंने जाना था ।

आवाम् अज्ञासिष्व=हम दोनोंने जाना था।

वयम्, अज्ञासिष्म = हम सबने जाना था ।

अष्टादशः पाठः ॥

हन् (धातु) मारना ।

लट् १

स हन्ति = वह मारता है ।

तौ हतः = वेदोनों मारते हैं

ते घ्नन्ति = वे सब मारतेहैं।

त्वं हंसि=तू मारता है ।

युवां हथः=तुम दोनों मारते हो

यूयं हथ = तुम सब मारते हो

अहं हन्मि = मैं मारता हूं ।

आवां हन्वः = हम दोनों मारते हैं ।

वयम् हन्मः=हम सब मारते हैं

लृट् २

सहनिष्यति = वह मारेगा।

लोट् ३

स हन्तु = वह मारे ।

तौ हताम् = वे दोनों मारें

ते घ्नन्तु = वे सब मारें

त्वं जहि = तू मार ।

युवांहतम्=तुम दोनों मारो।

यूयं हत = तुम सब मारो ।

अहं हनानि = मैं मारूं ।

आवां हनाव= हम दोनों मारें

वयं हनाम= हम सब मारें ।

लुङ् ४

सःअवधीत्=उसने मारा था

तौ अवधिष्टाम्=उन दोनोंने मारा था ।	अहम्, अवधिषम्=मैंने मारा मारा था ।
ते, अवधिषुः=उन्होंने माराथा।	आवाम् अवधिष्व=हम दोनों ने मारा था ।
त्वम् अवधीः=तूने माराथा ।	वयम्, अवधिष्म = हमने मारा था ।
युवाम्, अवधिष्टम्=तुम दोनों ने मारा था ।	
यूयम् अवधिष्ट=तुम सबने मारा था ।	

संशयः=शक । चरणः=पग । कालः=समय । चापः=धनुष् । छागः=बकरा । भागः=हिस्सा व भाग्य। शाखा=डाली । कारणम्=सबब । शासनम्=हुक्म । जागरणम्=जागना । नियमः=क़ायदा । शीतम्=जाड़ा । उष्णम्=गर्मी । पदवी=ओहदा व मार्ग । कुशलम्=आनन्द । धूमः=धुआं । कृशः=दुबला । दृढः=मज़बूत । केशः=बाल । केवलम्=अकेला । लोचनम्=नेत्र । मलिनम्=मलिन।पवित्रम्=साफ़ । निधिः=खज़ाना । पठनम्=पढ़ना । उपधानम्=तकिया । वस्त्रम्=कपड़ा । श्रोत्रम्=कान। निधनम्=मौत । हयः=घोड़ा । गहनम्=घना । वारिजम्=कमल ।

भाषा बनाओ ।

भवतः कथने संशयःनास्ति । तस्यच्छागस्य चरणाः मलिनाःसन्ति। कस्मिन् काले अस्माकं गृहमागमिष्यथ । तस्मिन् दुग्धे तेषामपि भागः अस्ति । अस्य वृक्षस्य शाखायां शुका निवसन्ति । स कस्मात् कारणात् शासनं नो

मन्यते ? युष्माभिः कथं जागरणं कृतम्। अस्यच्छात्रालयस्य के नियमाःसन्ति। मम समीपे शीतकालस्य वस्त्राणि न सन्ति। मम मातुलस्य अयं पुत्रः अस्ति।

निपूर्वक षिधु (धातु) निषेध करना।

लट् १

स निषेधति=वह मनै करता है

लृट् २।

स निषेधिष्यति=वह मनै करेगा।

लोट् ३

स निषेधतु=वह मनै करै।

लुङ् ४

स न्यषेधीत् = उसने मनै किया था।

तौ न्यषेधिष्टाम्=उन दोनों ने मनै किया था।

तेन्यषेधिषुः = उन्होंने मनै किया था।

त्वं न्यषेधीः=तूने मनै किया था।

युवां न्यषेधिष्टम्=तुम दोनों ने मनै किया था।

यूयं न्यषेधिष्ट=तुम सबने मनै किया था।

अहं न्यषेधिषम् = मैंने मनै किया था।

आवां न्यषेधिष्व=हम दोनों ने मनै किया था।

वयं न्यषेधिष्म=हम सब ने मनै किया था।

एकोनविंशः पाठः

प्रक्षाल्य=धोकर। प्रलिप्य=लीपकर। निपत्य=गिरकर। निपात्य = गिराकर। संचिन्त्य= सोचकर। वीक्ष्य= देखकर। उत्क्षिप्य=ऊपरको फेंककर। उद्यम्य = उठाकर। प्रसार्य = फैलाकर। अधीत्य = पढ़कर। आकृष्य =

खींचकर । प्रविश्य = घुसकर । नियम्य = क़ायदे में लाकर । निरीक्ष्य = देखकर । अवलिह्य=चाटकर । अभिधाय = कहकर । प्रसह्य = बलसे । निषिध्य = मनैकरके । अन्विष्य = ढूंढकर । आरुह्य = चढ़कर । निवेद्य = निवेदन करके । विमृष्य=सोचकर । प्रक्षिप्य = डालकर । समुपेत्य = पास में जाकर । विधाय = करके । निधाय = रखकर । अवधार्य्य =निश्चय करके। समागत्य = आकर। नियुज्य = नियुक्त करके । विहाय = छोड़कर । विज्ञाय= जानकर । आसाद्य = प्राप्त होकर । उत्तीर्य्य = निकल (पासहो) कर । अवहस्य=हंसकर । आहूय = बुलाकर। समानीय=लाकर। निवृत्य=लौटकर। अवतीर्य्य=उतरकर। विस्फार्य्य=फैलाकर । संवेष्ट्य=लपेटकर । सन्तुष्य=खुश होकर । प्रोञ्छ्य=पोंछकर ।

(उदाहरणानि)

स तेषां बालकानां पठनेन कथं निषेधति=वह उन लड़कोंको पढ़ने से क्यों मनै करता है । वयं तमाहूय निषेधिष्यामः = हम उसको बुलाकर मनै करदेवेंगे। तं समुपेत्य न्यषेधिष्ट=तुमने उसके पास जाकर मनै किया। गृहपृष्ठम् आरुह्य निषेधानि=छतपर चढ़कर मनै करदूं। अन्विष्य सत्वरमानय=ढूंढ़कर जल्दला। अहमश्वमारुह्याद्य तत्र गच्छानि=मैं घोड़े पर चढ़कर आज वहां जाऊं। सर्वाणि कार्याणि विमृष्य कुरुत=सब कामोंको सोचकर करो। निवृत्यागच्छामि=लौटकर आता हूं। इदं कार्यं वरं नास्ति=यह काम अच्छा नहीं है। कथं वरं नास्ति= क्यों अच्छा नहीं है ।

भाषा बनाओ

स कस्यचच्छत्रं प्रक्षिप्य अगमत् । यूयं किं विधाय अत्र आगमत । अत्र समागत्य किं करिष्यन्ति भवन्तः । तं तत्र नियुज्य तत्कार्यम् आदत्ताम् । पठनं विहाय सः किम् अकार्षीत् । दाडिमानि सन्ति न वा ? दाडिमानां किं भविष्यति । खादिष्यामः वयं सर्वे ॥

संस्कृत बनाओ

मैंने धर्म जानकर इस काम को किया था । दुःख से निकल कर सुख में रहो । तुम उस की हंसी करने को जाते हो । चन्द्रदत्त को बुलाकर क्या करोगे । वह क्या कहकर गया । क्या मैं लौटकर वहां जाऊं । घोड़े से उतर कर क्या करूं । संस्कृत बोलो । ईश्वर का ध्यान करो । वही सब का पालक है और रक्षक है ।

विंशः पाठः ।

प्रातिभाव्यम्=ज़मानत । निक्षेपः=धरोहर । फलम्=नतीजा । काञ्चनम्=सोना । पिशुनता=चुगली । नम्रता=मुलायमियत । विक्रमः=बहादुरी । गुप्तम्=छिपा हुआ । भग्नम्=फूटाहुआ । खल्वाटः=गञ्जा । प्रत्यक्षम्=ज़ाहिर । रम्यम्=सुन्दर । पक्षपातः=तास्सुब । अभिप्रायः=मतलब । तलप्रहारः=चपेटा । लुठनम्=लेटना । बुक्कनम्=भूकना । चिल्लिका=चील । भूषा=सजावट । विनिमयः=बदला । स्कुन्दनम्=कूदना । मोदनम्=खुशहोना ।

एजनम्=कांपना । क्रीडनम्=खेलना । लम्बनम्=लटकना । रेभनम्=रेंकना । ष्ठीवनम्=थूकना । पेषणम्=पीसना । स्पन्दनम्=चूना, बहना । वैचित्र्यम्=अजीबपना । सम्पर्कः=मेल । त्रासः=डर । कञ्चुकः=कुर्त्ता, कमीज । उष्णीषम्=पाग । पेशलम्= कोमल ।

भाषा बनाओ।

वयं युष्माकं प्रातिभाव्यं कर्तुं नो वाञ्छामः । अयं विक्रमस्य कार्यं कृत्वा आनन्देन तिष्ठति । अस्य नम्रतायाः फलं वरं भविष्यति । कूपे कस्य नरस्य काञ्चनस्य घटोऽस्ति । इयं त्वदीया पिशुनता वरं नास्ति । नम्रतया संसारे मनुष्यस्य महती प्रतिष्ठा भवति । विक्रमसिंहस्य विक्रमस्य वार्तां कुर्वन्ति । तावकम् इदं गुह्यं कार्यं तैर्दृष्टम् । खल्वाटाय परमात्मा नखानि नो ददाति । किं यूयं पक्षपातं न कुरुथ ?॥

संस्कृत बनाओ।

तुम्हारी फूटी आंख का मैं इलाज करूंगा । इस के लेख में क्या देखूं । यह पक्षपात की बात है कि आप मेरी बात को नहीं सुनते । यह तो कहिये कि आपका इससे क्या मतलब है । उस लड़के के मुंहपर उसने एक चपेटा लगाया । खेल में कब जाओगे मैं भी चलना चाहता हूं । दुष्टों के साथ मेल अच्छा नहीं ॥

एकविंशः पाठः ।

रोकम्=नक़द । समीचीनम्=अच्छा, यथार्थ । आरोग्यम्=तन्दुरुस्ती । गौरवम्=इज़्ज़त । पटलम्=छत । पारसीकः=पारसदेशस्थ । पावकः=अग्नि । पीवरम्=मोटा । प्रणामः=आदाब, नमस्कृति । प्रतारणम्=ठगना । विक्षिप्तः=पागल । संरम्भः=क्रोध । सतीर्थ्य=हममक्तब । मस्तिष्कम्=दिमाग़ । आखेटः = शिकार । पञ्चत्वम् = मौत । प्रच्छनम्=पूछना । महिषः = भैंसा । वर्णाङ्का = लेखनी । प्रस्तावः=तजवीज़ । प्रविष्टम् = पेश । विषयः = मज़मून । अनुमोदनम्=ताईद । प्रत्याख्यानम्=खण्डन, तरदीद । निर्वाहः=गुज़ारा । विवशः=लाचार । निष्फलम्=बेमतलब । शुक्लम्=सफ़ेद । नीलम्=नीला । पीतम्=पीला । हरितम्=हरा । कपिशम्=कपासी । रक्तम्=लाल । मार्ज्जनी=झाडू । जनकः=पिता । विस्मृतिः=याददाश्त । विस्मृतिः=भूल । वृषलः=नीच । उर्वरा = ज़रखेज़ ज़मीन । अबीजा = किसमिस । सेवम्=सेव । अमृतफलम् = नासपाती । दीपस्थितिः = दीवट । मृगया=शिकार । भूधरः=पहाड़ । कुड्यम्=भीत ।

भाषा बनाओ ।

मया तस्मै पटकाराय रोकं रूप्यकं दत्तम् । गौरवाय सर्वे प्रयत्नं कुर्वन्ति । अस्य गृहस्य पटले सर्पस्य त्रासः नो अस्ति । पारसीकान् नृपान् जेतुं रघुरगमत् । अस्य पीवरस्य प्रतारणं किम् । यूयं विक्षिप्ताःस्थ येन चेत्थं वदत ।

प्रणामाय आगतोऽस्मि। स नृपः पञ्चत्वम् अगमत्। अयं मल्लः कीदृशः पीवरः अस्ति। यूयं तं न पश्यत।

संस्कृत बनाओ।

क्या उनके मुकद्दमे का आज फ़ैसला नहीं हुआ। यह तुम्हारा कहना क्यों सच है। इस में सबूत की ज़रूरत है। तुम्हारा दिमाग़ ठीक नहीं है इसलिये उलटे काम करते हो। दशवें प्रस्ताव में क्या २ विषय थे। मैं भी आपके इस कथन की ताईद करता हूं॥

सेवा = ताबेदारी। पथिकः = रास्तगीर। समर्थः = लायक़। मैत्री=दोस्ती। अशनम्=खाना। पानम्=पीना। पूर्त्तिः=पूरापन। सङ्कल्पः=इरादा। विकल्पः=सन्देह। कल्पना=फ़र्ज़। मनोरथः=उम्मेद। प्रतोली=गली। मात्सर्य्यम्=हसद। मासिकम्=महीनेका। पलायनम्=भागना। प्रतिवासः=पड़ोस। नैसर्गिकम्=कुदरती। नैमित्तिकम्=सबब से। औदार्यम्=उदारता, फ़ैयाज़ी। विशदः=विमल, साफ़। विस्मितम्=हैरान। लोष्टम्=ढला। सव्यम्=बायां अपसव्यम्=दायां। नग्नः=नंगा। दृढबीजम्=अमरूद। खिङ्किरः=लोमड़ी। इन्द्रियम्=हवास। प्रस्वेदः=पसीना।

भाषा बनाओ।

मार्गे अशनं वरं न भवति। त्वं सेवां कर्तुं न जानासि। अहं प्रयत्नम् अकार्षं तत्र मनोरथस्य पूर्त्तिः नो अभूत्। अत्र भवता विकल्पो न कार्यः। कल्पनया कार्यं न भविष्यति। धर्मस्य कार्याणि बालकैः कर्तव्यानि नो अधर्मस्य।

संस्कृत बनाओ।

यह गली कहां जाती है। हसद करना अच्छा नहीं है। एक मासिक पत्र मेरे पास आता है। भागना किस का काम है। ईश्वर आपके इरादे को पूरा करे। हमारा पड़ोस इस समय अच्छा नहीं है। क्या यह लौमड़ी है। ईश्वर दयालु और न्यायकारी है।

द्वाविंशः पाठः।

आशकः=खाने वाला। आलोचकः=देखने वाला। अर्चकः=पूजा करने वाला। पाठकः=पढ़नेवाला। क्रीडकः=खेलने वाला। लम्बकः=लटकने वाला। चर्वकः=चबाने वाला। चूषकः=चूसनेवाला। बोधकः=जताने वाला। याचकः = मांगने वाला। व्यायकः = खर्च करनेवाला। हारकः=चुराने वाला। धारकः=धरनेवाला। नायकः=मुखिया, लेचलनेवाला। सेहकः = सेचन करनेवाला। पाचकः=पकाने वाला। रञ्जकः=रङ्गनेवाला। याजकः=यज्ञ करनेवाला। वापकः=बोनेवाला। आह्वायकः=बुलाने वाला। वायकः=बुननेवाला। दोहकः=दुहनेवाला। लेहकः=चाटनेवाला। शायकः=सोनेवाला। अध्यापकः=पढ़ानेवाला। वाचकः=बांचनेवाला। तोदकः=छेदनेवाला रोधकः=रोकनेवाला। कारकः=करनेवाला। क्रायकः=खरीदनेवाला। विक्रायकः = वेचनेवाला। माथुरः = मथुराका। साम्यम्=बराबरी। कनकम्=सोना।

भाषा बनाओ ।

आशका न तत्र पाकशालायां सन्ति आलोचकाः पश्यन्ति पाठकाः पठन्ति । अर्चकौ न पठिष्यतः । क्रीडका बालका नो पठन्ति । लम्बकान् ते न पश्यन्ति पश्यन्ति च नायकान् । याचकाय धनिको धनं ददाति । न्यायकधारकयोर्मध्ये कतरः श्रेष्ठः । पाचकः पक्त्वा गृहं गतः । अस्य ग्रामस्य नायकः कोऽस्ति । रञ्जकस्य रञ्जनाय शाटाः कदा दत्ताः । याजका अद्य नागताः ॥

संस्कृत बनाओ ।

सोनेवाला सोताहै और बोनेवाले जाते हैं । बांचने वाले अखबार बांचते हैं । खरीदनेवाला खरीदकर और बेचनेवाला बेचकर जाते हैं । छेदनेवाले और रोकनेवाले कौन हैं । दो अध्यापक पाठको पढ़ाते हैं ॥

त्रयोविंशः पाठः ।

कदर्यः=खोटा स्वामी । कपोलः=गाल । कासारः= सरोवर, ताल । कृतज्ञता=उपकार । कृषीवलः= किसान । दुराचारः= बुराचालचलन । सदाचारः= अच्छाचाल चलन । निषण्णः=बैठाहुआ । प्रतिकृतिः= प्रतिमा । रक्षणम्= बचाव । भारतवर्षीयः= हिन्दुस्तानी । राज-पुरुषः=अहलकार । राजद्वारम्=कचहरी । वसुधा= भूमि । विप्रियः=अपराध । विशुद्धम्= साफ । सन्दे-

शः=खबर। पर्याकुलः= व्याकुल। अन्तःपुरम्= रणवास। अभिषेकः = पदपरनियत करना। अभ्युदयः= वृद्धिः। अवद्यः=अधम, नीच। अनवद्यः=श्रेष्ठ। आराधनम्= उपासना। आशीर्वादः=असीस, दुआ। अद्यप्रभृति= आज से लेकर। आयुष्कामः=अधिक उम्र चाहनेवाला। उपायनम्=भेंट। विक्रान्तः=बहादुर। अनुष्ठानम्= वेदविहितकर्म करना। उपकण्ठम्=पास। हायनः= संवत्। सलिलम्= पानी। निर्विण्णः = उदासीन।

भाषा बनाओ।

कदर्यं त्यक्त्वा भृत्यो गच्छति। कपोले किं भूतम्। अस्मिन् कासारे मत्स्या निवसन्ति। भवतः कृतज्ञतां ते मन्यन्ते। अस्य देशस्य कृषीवला दुःखिताः सन्ति। दुराचारेण मनुष्यःसुखं न लभते। सदाचारेण पुरुषस्य संसारे महती प्रतिष्ठा भवति। त्रिविक्रमः स्वकीये कार्ये निमग्नोऽस्ति। स निरतिशयेन भवन्तं वाञ्छति॥ निषण्णाय भवते नमः अवद्यं कार्यं कृत्वा सुखं नहि लभते नरः। अनवद्येन कार्येण प्रतिष्ठां लभते शुभम्॥

संस्कृत बनाओ।

यह किसकी प्रतिमा है। हिन्दुस्तानी हमारी रक्षा करेंगे। अहलकारों की यहां पर प्रतिष्ठा होती है। कचहरी में तुम्हारा क्या काम है। किस अपराध से उसकी भूमि तुम ने लेली। इस तालाब का साफ़ पानी

नहीं है । यहां की ख़बर वहां कौन लेजाता है ? इस साल का तुम्हारा काम अच्छा नहीं है । तुम्हारे पास आकर क्या करूं । इस वर्ष में मेरी हानि नहीं है ॥

भाषा बनाओ ।

अस्य कासारस्य विशुद्धं सलिलं नास्ति । अहं तत्र भवतः सन्देशं नो नेष्यामि । अन्तःपुरे जना इदानीं पर्याकुलाः सन्ति । अभ्युदयाय सर्वे मनुजाः प्रयतन्ते । अवद्यस्य नरस्य वयं दर्शनं कर्त्तुं न वाञ्छामः । अनवद्यानां सम्पर्केण दुराचाराणां नाशो भवति। सायं प्रातः परेशस्य आराधनम् । सकलैःपुरुषैः कर्त्तव्यम् । युष्माकमुपकण्ठमागत्य किं करवाणि । आज्ञापयतुभवान् ॥

संस्कृत बनाओ ।

अधिक उम्र चाहनेवाला दुराचार को छोड़कर सदाचार का आश्रयले । आज तुम ने भेंट में क्या दिया। समुद्र के किनारे पर बेचनेवाला क्या करेगा । बहादुर की सब जन तारीफ करते हैं । हम दोनों विद्यार्थी मथुरा के हैं और ये दोनों वृन्दावन के हैं ।

चतुर्विंशः पाठः ।

सैनिकः=फौजका आदमी । उपवनम्=बाग़।जगदीशः= ईश्वर । संग्रामः=युद्ध, लड़ाई । भवितव्यता=भाग्य, किस्मत सहाय्यम्= मदद । आसीनः=बैठाहुआ । गुप्तचरः दूत ।

आर्यावर्त्तः=भारतवर्ष, हिन्दुस्तान । प्रपन्नः=शरणागत । प्रायेण=अक्सर । कनिष्ठः=छोटा । ज्येष्ठः=बड़ा । समाजः= सभा, समिति । उत्सवः=जलसा । खेदः=दुःख । स्वेदः= पसीना । पाकः=पकाना । त्यागः=छोड़ना । रागः= रंगना । मोदः=खुशी । बोधः=ज्ञान । हासः=हंसना । ज्वाला=अग्निकी लपट । भारः=बोझ । लाभः=फायदा । हाहः=हंगना । तापः=गर्मी । वासः=रहना । रोषः=गुस्सा । मेलः=मिलना । लेपः=लीपना । सेचः=सींचना । रोधः= रुकावट । मोषकः=चोर ।

भाषा बनाओ ।

अस्मिन् उपवने सैनिकाः क्राम्यन्ति । संग्रामे भवतो जगदीश्वरो रक्षां करिष्यति । भवितव्यता साहाय्यं नो ददाति । भटाः संग्रामाय गमिष्यन्ति न वा ? आसीनस्य गुप्तचरस्य रोषः त्वया दृष्टः । आर्यावर्ते प्रायेण प्रजा दुःखितास्ति । ज्येष्ठं नरं कनिष्ठः प्रणमति । बोधेन मोदो भवति नराणाम् । मेलेन लाभो भवतीति तथ्यम् धर्मस्य लाभाय पठामि विद्याम् ।

संस्कृत बनाओ ।

गुस्से से बहुत दुःख होगा । शरणागत के लिये शरण देना चाहिये । श्रेष्ठ पुरुष के पास रहना अच्छा होता है । ईश्वर हमारे सब काम देखता है । मेल से रहना चाहिये । तुम अक्सर गुस्से को करते हो ।

॥ ओ३म् ॥

मित्राय पत्रम् ।

वृन्दावनतः चैत्रशुक्ला पञ्चमी

मित्रवर्य्य ! नमस्तेऽस्तु ।

अद्य पञ्च घस्रा अभूवन् तदा भवतः कुशलपत्रम् आगमत् तत् पठित्वा परमाऽनन्दोऽभूत्—इत्थमेव सर्वदा नूतनेन समाचारेणाऽहं भवता प्रबोधनीयः— इदानीं पर्य्यन्तं परीक्षायास्तिथिरस्माभिर्न विज्ञाता यदा विज्ञास्यामस्तदा प्रबोधयिष्याम इति—शेषं सकलं कुशलं विज्ञेयमिति ॥

भवत् सखः—

विद्यानन्दः

वृन्दावन से—

भाषार्थ—मित्रजी नमस्ते ।

आज पांचदिन हुए तब आपकी कुशलताका पत्र आया था पढ़कर बहुतही खुशी हुई । इसी तरह हमेशा नवीन हाल से मुझे सूचित करना चाहिये । अभीतक इम्तिहानकी तारीख हम ने नहीं जानी जानने पर सूचित करेंगे बाकी सब राजी खुशी है ।

जनकाय पत्रम् ।

॥ ओ३म्

वृन्दावनीय गुरुकुलतः फाल्गुनकृष्णा सप्तमी

श्रीयुक्त परममाननीय—जनक ! नमस्करोमि भवन्तम् ।

भवदीयं पत्रमागमत् समाचारश्च विज्ञातः । भवान् जानाति शीतकाले एव सम्यक् पठनं भवति परीक्षायाश्च द्वौमासौ शेषौ स्तः-मदीयानि च पाठ्यपुस्तकानि सर्वाणीदानीं पर्य्यन्तं समाप्तिं न गतानि सन्ति- इत्थं भूतायां दशायां मम आगमनं मे हानिप्रदं भविष्यतीति मे विचारः। अग्रे यादृशी भवतः आज्ञा भविष्यति तथैव करिष्यामीत्यलम् ।

भवदीयानुचरः—
हरिश्चन्द्रोवर्णी

भाषार्थः-श्रीयुत परममाननीय पिताजी ! प्रणाम। आपका पत्र आया हाल मालूम हुआ ।

आप जानतेहैं कि शीतकालमें ही अच्छेप्रकारसे पढ़ना होताहै और इम्तिहान के दो महीने बाक़ीहैं। अभीतक मेरे कोर्स की किताबें पूरी नहीं हुई हैं। ऐसी हालतमें मेरा आना मेरे लिये नुकसान पहुँचानेवाला होगा। यह मेरा विचार है-आगे जैसी आपकी आज्ञा होगी वैसाही करूंगा।

आवेदनपत्रम् ।

श्रीमान् ! मान्यवर ! महोदय ?

प्रथमाऽध्यापक महाशयवर ! नमस्यामि भवन्तम्। अद्य मम पितामहस्य चित्तं वरं नो वरीवरीति-एतदर्थमहं वैद्यस्य समीडं गच्छामि आशासे मदीयां घण्टाद्वयस्य अनुपस्थितिं

क्षमिष्यते—अष्टसु नादेषु नदत्सु पाठशालायां समुपस्थितो भविष्यामीति शम्—

पौष शुक्ला चतुर्दशी।
विक्रमसंवत् १९६२
सृष्टिसंवत् १९७२९४९००७

भवदीय सेवकः
चन्द्रमणिः

भाषार्थः—श्रीमन् मान्यवर !

महाशय ! हेडमास्टर जी—प्रणाम।

आज मेरे दादे की तबियत अच्छी नहींहै इसवास्ते मैं डाक्टरके पास जारहाहूं मैं उम्मेद करता हूं कि मेरी दोघण्टे की गैरहाजिरी मुआफ कीजावेगी, मैं आठ बजे स्कूल में हाजिर होजाऊंगा॥

पौषशुदि १४ आपका सेवक—चन्द्रमणि

शिक्षा।

क्रूरता परिहर्तव्या। क्रोधेन हानिर्भवति नराणाम्। नम्रः सर्वत्र पूज्यते। गर्वंखर्वयति बली: विद्यासदासुखयति आत्मश्लाघा न कर्त्तव्या। नाहङ्कारात्परोरिपुः। मुक्तेर्हि कारणं ज्ञानम्। ज्वरादौ लङ्घनं पथ्यम्। यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी। महाजनो येन गतः स पन्थाः। सत्यं शिवं सुन्दरम्। शरीरं व्याधिमन्दिरम्। महत्त्व लक्षणं दया। आतुरे करुणा कार्या। विद्योपार्जनं कार्यम् शैशवे बहुप्रयत्नतः। कीर्त्तिर्यस्य स जीवति। यत्कर्त्तव्य

तदद्यैव । अहिंसा परमोधर्मः । आर्यचरितमनुकरणीयम् । सदाचारी प्रशस्यते ।

कालो हि दुरतिक्रमः । वाणिज्ये वर्धते लक्ष्मीः आलस्यं यत्नतस्त्यजेत् । शठे शाठ्यं समाचरेत् । आत्मानं सततं रक्षेत् । श्रेयांसि बहुविघ्नानि । मूर्खः सदा दुःख शतानि भुङ्क्ते आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परं सुखम् । वन्दे सदा मातरम् ॥

मासाः द्वादश ।

यथा—चैत्रः, वैशाखः, ज्येष्ठः, आषाढः, श्रावणः भाद्रपदः आश्विनः कार्त्तिकः आग्रहायणः, पौषः, माघः, फाल्गुनः,

राशयो द्वादश ।

यथा-मेषः, वृषः, मिथुनम्, कर्कटः, सिंहः कन्या, तुला, वृश्चिकः, धनुः, मकरः कुम्भः, मीनः ॥

तिथयः पञ्चदश ।

यथा—प्रतिपद्, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी, अष्टमी, नवमी, दशमी, एकादशी, द्वादशी, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पूर्णिमा, अमावास्या ॥

सप्तविंशतिः—नक्षत्राणि ।

यथा-अश्विनी, भरणी, कृत्तिका, रोहिणी, मृगशिरा, आर्द्रा, पुनर्वसुः, पुष्या. अश्लेषा, मघा, पूर्वाफाल्गुनी, उत्तराफाल्गुनी, हस्ता, चित्रा, स्वाती, विशाखा, अनुराधा, ज्येष्ठा, मूलम्, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, श्रवणा, धनिष्ठा शतभिषा, पूर्वभाद्रपदा, उत्तरभाद्रपदा, रेवती ॥

कालपरिमाणम् ।

अनुपलम्=नेत्रनिमीलनपरिमितोऽतिसूक्ष्मकालः । अनुपलानां षष्ट्या=एकं विपलम् । विपलानां च षष्ट्या=एकं पलम् । तस्य अपरं नाम विघटिका। पलानां षष्ट्या एको दण्डः । अष्टाभिः दण्डैः एकः प्रहरःयामो वा । अष्टभिश्च प्रहरैः अहोरात्रः । सप्तभिः दिवसैःसप्ताहः कथ्यते । पञ्चदशभिः अहोरात्रैः एकः पक्षः । पक्षश्च द्विविधः । शुक्लःकृष्णश्चेति । यस्मिन् पक्षे चन्द्रकला वर्द्धते स शुक्लपक्षः, यत्र ह्रसति स कृष्णः ॥ द्वाभ्यां पक्षाभ्याम् एकः मासः ॥ दिनानाम् एकोनत्रिंशता चान्द्रःमासः । त्रिंशता च सौरः मासः ॥

द्वाभ्यां मासाभ्याम् । एकः ऋतुः । ऋतवः षट्संख्यकाः । यथा-आग्रहायण पौषौ हेमन्तः माघफाल्गुनौ शिशिरम् । चैत्र-वैशाखौ वसन्तः । ज्येष्ठाऽऽषाढौ ग्रीष्मः । श्रावण भाद्रौ वर्षाः । आश्विनकार्त्तिकौ शरद् । केचित्तु वैशाख ज्येष्ठौ ग्रीष्म इत्यादि क्रमेण गणयन्ति

मतान्तरेतु—कार्त्तिकाऽऽग्रहायणपौषमाघाः शीतः । फाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाः-ग्रीष्मः । आषाढ श्रावण भाद्राऽऽश्विनाः—वर्षाः इति त्रयः-ऋतवः ॥

षड्भिश्च मासैः एकम् अयनम् । माघफाल्गुनचैत्रवैशाख ज्येष्ठाऽऽषाढैः षड्भिः मासैः सूर्यस्य उत्तरम् अयनम् (उत्तरायणम्) श्रावण—भाद्राश्विन—कार्त्तिकाऽऽग्रहायण पौषैः षड्भिश्च दक्षिणम् अयनम् (दक्षिणायनम्)

उक्तैश्च द्वादशभिः मासैः एको वत्सरो भवति ॥ इति-

T. D. Sharma

* ओ३म् *

संस्कृतशिक्षा-

तृतीयपुस्तकम् ।

जीवारामशर्मविरचितम् ।

प्रकाशक—प० जीवाराम शर्मा उपाध्याय

गुरुकुल-वृन्दावन (मथुरा) ।

मुद्रक—सत्यव्रत शर्मा,

शान्ति प्रेस, मोतीकटरा—आगरा ।

मार्गशीर्ष ३० सं० १९७६ वि०

३००० षष्ठंसंस्करणम्, मूल्यम् ।)॥

अस्मत्प्रकाशितपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

१ अष्टाध्यायीभाष्यम्-संस्कृतभाषावृत्तिसहितम् ३।)
२ लघुकौमुदी—सरलाटीकोपेता म० २।)
३ सरस्वतीकोशः १)
४ रघुवंशसर्गचतुष्टयंसतिलकम् ॥।)
५ किरातार्जुनीयस्याद्यं सर्गत्रयं सतिलकम् ॥)
६ श्रुतबोधः-सतिलकः—म० =)
७ माघस्याद्यं सर्गद्वयम्-सतिलकम् ॥)
८ तर्कसंग्रहः-भाषाटीकोपेतः ।)
९ मेघदूतंसतिलकम्—म० ।≡)
१० मध्यमपरीक्षाद्वादशवर्षप्रश्नपत्राणि ।=)
११ प्रथमपरीक्षायाअष्टादशवर्षाणां प्रश्नपत्राणि ॥=)
१२ संस्कृतशिक्षायाः—प्रथम भागः =) द्वितीय भागः ≡)
तृतीयभागः ।)॥ चतुर्थभागः ॥) पञ्चमभागः ।=)
१३ स्त्रीपत्रप्रबोधः-पत्रलेखनविधिः ≡)
१४ संस्कृतपत्रप्रबोधः ।)

पुस्तकमेलनस्थान—

जीवारामशर्मा उपाध्याय

गुरुकुल वृन्दावन (मथुरा)

* ओ३म् *

संस्कृत-शिक्षा

तृतीय-पुस्तकम्

बलदं सकलं मतिदं विमलं सवितारमजं विनयेनविभुम् ।
अनघं भगवन्तमनादिगुरुं प्रणिपत्य नमामिनमाम्यहकम् ॥

अइउण्[१] ॥ १ ॥ ऋऌक्[२] ॥ २ ॥ एओङ्[३] ॥ ३ ॥ ऐऔच्[४] ॥ ४ ॥
हयवरट्[५] ॥ ५ ॥ लण्[६] ॥ ६ ॥ ञमङणनम्[७] ॥ ७ ॥ झभञ्[८] ॥ ८ ॥
घढधष्[९] ॥ ९ ॥ जबगडदश्[१०] ॥ १० ॥ खफछठथचटतव्[११] ॥ ११ ॥
कपय्[१२] ॥ १२ ॥ शषसर्[१३] ॥ १३ ॥ हल्[१४] ॥ १४ ॥

इति प्रत्याहारसूत्राणि ।

(प्रत्याहार के प्रत्येक वर्ण का ज्ञान)

१ अण्-अ इ उ ॥ २ ॥ अक्—अ इ उ ऋ ऌ ॥ ३ ॥ अच्—
अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ ॥ ४ ॥ अट्—अ इ उ ऋ ऌ ए ओ

१-अण् । २-अक्, इक्, उक् । ३-एङ् । ४-अच्, इच्, एच्, ऐच् । ५-अट् । ६-अण्, इण्, यण्, । ७-अम्, यम्, ङम् । ८-यञ् । ९-झष्, भष् । १०-अश्, हश्, वश्, भष्, जश्, बश् । ११-छव् । १२-यय्, मय्, झय्, खय्, चय् । १३-यर्, झर्, खर्, चर्, शर् । १४-अल्, हल्, वल्, रल्, झल्, शल् । इतने प्रत्याहार जानने चाहियें ।

ऐ औ ह य व र ॥ ५ ॥ अण्[१]—अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ ह य व र ल ॥ ६ ॥ अम्—अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ ह य व र ल ञ म ङ ण न ॥ ७॥ अश्—अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ ह य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ॥ ८॥ अल्—अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ ह य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह। ॥ ९ ॥ इक्—इ उ ऋ लृ ॥ १० ॥ इच्—इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ ॥ ११ ॥ इण्—इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ ह य व र ल ॥ १२ ॥ उक्—उ ऋ लृ ॥१३॥ एङ्—ए ओ ॥१४॥ एच्—ए ओ ऐ औ ॥१५॥ ऐच्—ऐ औ ॥१६॥ हश्—ह य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ॥ १७ ॥ हल्—ह य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह ॥ १८ ॥ यण्—य व र ल ॥ १९ ॥ यम्—य व र ल ञ म ङ ण न ॥ २० ॥ यञ्—य व र ल ञ म ङ ण न झ भ ॥ २१ ॥ यय्—य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प ॥ २२ ॥ यर्—य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ॥ २३ ॥ वश्—व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ॥२४॥ वल्—व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह ॥२५॥ रल्—र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह ॥२६ ॥ मय्—म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख छ ठ थ च ट त क प ॥ २७ ॥ ङम्—ङ ण न ॥ २८ ॥ झष्—झ भ घ ढ ध ॥ २९ ॥ झय्—झ भ घ ढ ध ज ब ग

---

१ 'अणुदित सवर्णस्य चाप्रत्ययः'—इस सूत्र में परले णकार तक अण्प्रत्याहार लिया जाता है अन्यत्र सर्वत्र उरले णकार तक ॥

ङ ढ ख फ छ ठ थ च ट त क प ॥ ३१ ॥ झर्—झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ॥३२॥ झल्—झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह ॥ ३३ ॥ भष्—भ घ ढ ध ॥ ३४ ॥ जश्—ज ब ग ड द ॥ ३५ ॥ बश्—ब ग ड द ॥ ३६ ॥ खय्—ख फ छ ठ थ च ट त क प ॥ ३७ ॥ खर्—ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ॥ ३८ ॥ छव्—छ ठ थ च ट त ॥ ३९ ॥ चय्—च ट त क प ॥ ४० ॥ चर्—च ट त क प श ष स ॥ ४१ ॥ शर्—श ष स ॥ ४२ ॥ शल्—श ष स ह ।

अथाऽच्सन्धिप्रकरणम्[1] ।

(१) इकोयणचि ॥ ६ । १ । ७७ ॥ इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । इक् (इ, उ, ऋ, लृ) के स्थान में यण् (य, व, र, ल) हों अच् परे हो तो सन्धि करने में । जैसे दधि + आनय=द-ध्-य्-आनय=दध्यानय । (तू दही ला) मधु + अत्र=म ध् व्-अत्र=मध्वत्र (शहद यहां) । पितृ + अर्चा=पि-त्र्--अर्चा=पित्रर्चा । (पिता की पूजा) लृ + उच्चारणम्=ल्--उच्चारणम्=लुच्चारणम् । (लृ का बोलना) ॥ (२) एचोऽयवायावः ॥६।१।७८ ॥ एचः क्रमादय् अव् आय् आव् इमे स्युरचि । एच् (ए ओ, ऐ औ) प्रत्याहार को क्रम (सिलसिलेवार) से अय्, अव्, आय्, आव् ये आदेश हों अर्थात् (उन की जगह पर होजावें) अच् परे हो तो । जैसे—चे+अनम्=च्—

---

१ दो वर्ण परस्पर निकट होने से मिल जाता हैं, उसका नाम संधि है जिसमें स्वरों का मेल होता है वह स्वर सन्धि और जिसमें व्यञ्जन का मेल होता है वह हल् सन्धि कहाजाता है ।

अय्-अनम्=चयनम्(इकट्ठा करना)लो + अनम्=ल्-अव्-अनम्=लवनम् (काटना) छेदना चै + अकः=च्-आय्-अकः=चायकः (इकट्ठा करने वाला)। लौ + अकः ल्-आव्-अकः=लावकः॥ (३) अदेङ् गुणः॥ १ । १ । २ ॥ अत् एङ् च गुणसञ्ज्ञः स्यात् ॥ अत् (अ) और एङ् (ए, ओ) गुणसंज्ञक हों। अर्थात् इनको गुण कहते हैं (४) आद् गुणः ॥ ६ । १ । ८७ ॥ अवर्णादचिपरे पूर्वपरयोरेकोगुणादेशः स्यात्। अवर्ण (ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत तीनों प्रकार के अकार) से अच् परे हो तो पूर्व और परके स्थान में एक गुण (३) आदेश हो जैसे-सुर+इन्द्रः=सुर् एन्द्रः=सुरेन्द्रः (देवराज) गङ्गा+उदकम्=गङ्गओ दकम्=गङ्गोदकम् (गंगाजल) यहां सुर के रेफ का अकार और इन्द्र की इ इन दोनों को मिलकर ए होगया। गंगा के अन्त का आ और उदक का उ इन दोनों को मिलके ओ हो गया ॥ (५) उरण् रपरः ॥ १।१।५१॥ उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरः प्रवर्त्तते ॥ ऋ के स्थान में जो अण् (अ, इ, उ) आदेश हो वह रपर् हुआ ही प्रवृत्त हो (अर्, इर्, उर्) इसमें अण् प्रत्याहार के अक्षरों से परेर् दिखलाया है। जैसे-कृष्ण+ऋद्धिः=इसमें (४) से गुण हुआ तव, 'उरण् रपरः'-इस सूत्र से कृष्ण के णकार का अकार और ऋद्धि की ऋ को मिल कर अर् गुण हुआ तब कृष्णर्द्धिः[1] (कृष्ण की वृद्धि) सिद्ध हुआ। एवमेव तव + लृकारः=तव्-अल्-कारः=तवल्कार (तेरी) लृ। (६) लोपः शाकल्यस्य ॥ ८ । ३ । १९ ॥ अवर्णपूर्वयोःपदान्तयोर्यवयोर्लोपोवाऽशि परे। अश् परे हो तो अवर्णपूर्वक, पदान्त (सुप् और तिङ्

---

१ जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वंगमनम्।

जिसके अन्त में हों) यकार और वकार का विकल्प से लोप हो। जैसे–कवे+इह=यहां (२) से कव्-अय्-इह=कव-इह। और द्वितीय पक्ष में जहां यकार का लोप नहीं हुआ वहां कवयिह (हे कवि यहां) प्रभो+आशु=(२) प्रभ्-अव्-आशु=प्रभ आशु। द्वितीय पक्ष में प्रभवाशु (हे स्वामिन् जल्दी)॥ (७)

वृद्धिरादैच्॥ १। १। १॥ आदैच् वृद्धिसंज्ञः स्यात्॥ आ और ऐच् (ऐ औ) की वृद्धिसंज्ञा (इस्म) हो॥ (८)

वृद्धिरेचि॥ ६। १। ८८॥ आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्॥ अवर्ण से एच् (ए ओ ऐ औ) परे हों तो पूर्व और परके स्थान में एक वृद्धि आदेश हो। जैसे–तत्र+एकदा=तत्रैकदा (वहां एक समय) गङ्गा+ओघः=गङ्गौघः (गङ्गा का वेग) आर्य्य+ऐश्वर्य्यम्=आर्य्यैश्वर्य्यम् (आर्यों की प्रभुता, इक़बाल)। पण्डित+औदार्य्यम्=पण्डितौदार्य्यम् (पण्डित की उदारता, फ़ैयाज़ी)। यहां पर तत्र में त्र का अ और एकदा का ए इन दोनों को मिलके ऐ हुई। गङ्गा के अन्तका आ और ओघका ओ इन दोनों को मिल के औ हुआ। आर्य्य के यकार का अ औ ऐश्वर्य की ऐ इन दोनों को मिल के ऐ हुई। पण्डित के त का अ और औदार्य का औ इन दोनों को मिल के औ हुआ। (९) उपसर्गाः क्रियायोगे १। ४। ५९। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः॥ प्रादिक क्रिया के योग में उपसर्गसंज्ञक हों॥ प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप, एते प्रादयः॥ १०॥ उपसर्गादृति धातौ॥ ६।१।९१ अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्॥ अवर्ण है अन्त में जिस के ऐसे उपसर्ग (९) से ऋकार

है आदि में जिसके ऐसा धातु परे हो तो पूर्व और परके स्थान में वृद्धि एकादेश हो जैसे—प्र-ऋच्छति=प्र्-आर्-च्छति= प्रार्च्छति। प्र के अ और ऋच्छति की ऋ इन दोनों को मिलके आर् वृद्धि हुई ॥ ११ ॥ एङि पररूपम् ॥ ६। १। ९४ ॥ आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् ॥ अवर्णान्तउपसर्ग (९) से एङ् (, ए, ओ) है आदि में जिसके ऐसा धातु परे हो तो पररूप एकादेश हो जैसे—प्र + एजते=प्रेजते (वह बहुत कांपता है)। उप + ओषति=उपोषति (वह बहुत जलता है). यहां पर प्र का अ एजते के ए का ही रूप होगया। अर्थात् उसमें जा मिला। उप में प का अ ओषति के ओ का ही रूप होगया अर्थात् ओ में जामिला (१२). अचोऽन्त्यादि टि ॥ १। १। ६४ ॥ अचां मध्ये योन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात्। अचों के मध्य में जो अन्त का अच् वह है आदि में जिस समुदाय के वह टिसंज्ञक हो। जैसे=मनस् + ईषा=मनीषा यहां नकार में अकार अन्तका अच् है इससे आगे सकार हल् है उसके सहित अस्मात्र की टिसंज्ञा हुई (१३) ओमाङोश्च ६। १। ९५ ॥ ओमिआङि चात् परे पररूमेकादेशः स्यात् ॥ अकार से ओम् अथवा आङ् परे हो तो पूर्व और परके स्थान में पररूप एकादेश हो। जैसे—शिवाय + ओम्-नमः=शिवायोनमः (कल्याणकारी परमात्मा के लिये नमस्कृति)। शिव + आङ् + इहि=शिव + एहि=(४) शिवेहि। यहां शिवाय के यकार का अकार पररूप ओकार ही होगया। ङ् की इत्संज्ञा होकर लोप हो जाता है आ और इहि की इ को गुण होकर ए होता है पश्चात् शिवके वकार का अकार पररूप हो जाता है अर्थात् ए का ही रूप होजाता है ॥ (१४) अकः सवर्णे दीर्घः

६ । १ । १०० ॥ अकः सवर्णेऽचिपरे पूर्वपरयोर्दीर्घ एकादेशः स्यात् । अक् (अ इ उ ऋ लृ) से सवर्ण अच् परे हों तो पूर्व तथा परके स्थान में दीर्घ एकादेश हो जैसे प्रजा + अरिः = प्रजारिः (प्रजा का दुश्मन) कवि + ईशः=कवीशः । (कवियों का स्वामी) भानु उदयः=भानूदयः (सूर्य का निकलना) भ्रातृ + ऋद्धिः=भ्रातृद्धिः(भाई की वृद्धि)। (१५) एङः पदान्तादति ६ । १ । १०८। पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । पदान्त एङ् (ए ओ) से अ परे हो तो पूर्व रूप एकादेश हो जैसे-नृपते + अव=नृपतेऽव । (हे राजन् ! बचा) यहां ह्रस्व अ को पूर्वरूप एकार होगया । पूर्वरूप में अकार का "ऽ" यह चिह्न होता है। प्रभो अलम्=प्रभोऽलम् । (हे स्वामिन् ! बस)। (१६) दूराद्धूते च ८ । २ । ८४ ॥ दूरात् सम्बोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा स्यात् । दूर से पुकारने में वाक्य की टि (१२) को प्लुत विकल्प हो । जैसे-अग्नेहि देवदत्त ३ ! । जिस अक्षर के आगे तीन का अक्षर लगा हो उसको प्लुत समझना चाहिये। (१७) प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ६ । १ । १२४ ॥ एतेऽचि प्रकृत्या स्युः । प्लुतसंज्ञक और प्रगृह्य संज्ञक अच्-परे हो तो नित्य प्रकृति से (ज्यों के त्यों) बने रहें । जैसे-आगच्छ चैत्र ३ अत्र (हे चैत्र ! यहां आ) यहां चैत्र ३ ! वाक्य टिको प्लुत होने से (१४) से सन्धि नहीं हुआ (१८) ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ १ । १ । ११ ॥ ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । ईदन्त ऊदन्त और एदन्त जो द्विवचनान्त शब्द रूप वह प्रगृह्य (१७) संज्ञक हो । जैसे कवी + इमौ=कवीइमौ । साधू + एतौ=साधू एतौ । स्रुते + इमे=स्रुते इमे । यहां पर प्रगृह्यसंज्ञा होने से (१४) कवी इमौ सन्धि नहीं हुआ । (१९) अदसो मात्

॥ १ । १ । १२ ॥ अस्मात् परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्याताम् ॥ अदस शब्द के मकार से परे ईदन्त और ऊदन्त शब्द प्रगृह्यसंज्ञक हों। जैसे-अमी + ईश्वराः=अमी ईश्वराः (ये मालिक) अमू + आर्य्यौ=अमू आर्य्यौ (वे दोनों आर्य्य हैं) प्रगृह्यसंज्ञा हो जाने से (१४ । १) सन्धि कार्य्य नहीं हुआ ॥ (२०) ओत् ॥ १ । १ । १५ ॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यःस्यात् ॥ ओदन्त जो निपात वह प्रगृह्यसंज्ञक हो। जैसे अहो + आश्चर्य्यम्=अहो आश्चर्य्यम् (अहा अचम्भे की बात है) प्रगृह्य संज्ञा होने से (२) से सन्धि नहीं हुआ। (२१) अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ८ । ४ । ४५॥ अच उत्तरौ यौ रेफहकारौ ताभ्यामुत्तरस्य यरो द्वे वा स्याताम् ॥ अच् से परे जो रेफ हकार और रेफ हकार से परे जो यर् उसको विकल्प से द्वित्व (दो) हो जैसे-वारि + अमलम्=वार्य्-अमलम्=(५) वार्य्यमलम् (साफ पानी) द्वितीय पक्ष में जहाँ द्वित्व न हुआ वहां वार्यमलम्। एवमेव। गौरी-औ=गौर्य्यौ अथवा गौर्यौ यहां रेफ से परे यकार को विकल्प से द्वित्व हुआ है (२२) ऋत्यकः ॥ १। १ । १२७ ॥ ऋति परे पदान्ता अकः प्राग्वद् वा ॥ ऋकार परे हो तो पदान्त अक् को विकल्प से ह्रस्वादेश हो। जैसे-ब्रह्मा ऋषिः=ब्रह्म-ऋषिः। द्वितीय पक्ष में (४,५) सू० से ब्रह्मर्षिः (वेद के अर्थ को जानने वाला)।

इत्यच्सन्धिः।

---:*:---

अथ हल्सन्धिः ॥

(२३) स्तोःश्चुना श्चुः ॥ ८ । ४ । ३९ ॥ सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्याताम् ॥ सकार और

तवर्ग (त थ द ध न) को शकार और चवर्ग (च छ ज झ ञ) के योग (मेल) में शकार और चवर्गादेश हो । जैसे—बालस् + शेते=बालश्शेते (बालक सोता है) बालस् + चिनोति=बालश्चिनोति (लड़का इकट्ठा करता है) सत्-चित्=सच्चित् । (आत्मा) । जगत् + जीवनम्=जगज्जीवनम् (संसार में जीना)। शार्ङ्गिन् + जय=शार्ङ्गिञ्जय (हे धनुष्धारी ! तू जीत) ॥(२४) शात् ॥ ८ । ४ । ४३ ॥ शात् परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात् ॥ शकार से परे तवर्ग का योग हो तो तवर्ग को चवर्गादेश न हो । जैसे विश् + नः=विश्नः (घुसना) । प्रश् + नः=प्रश्नः (पूछना) ॥ (२५) ष्टुना ष्टुः । ८ । ४ । ४० ॥ स्तोः ष्टुना योगे ष्टुःस्यात् ॥ सकार और तवर्ग को षकार और टवर्ग के योगे में षकार और टवर्ग (ट ठ ड ढ ण) आदेश हो । जैसे-बालस् + षण्ठः=बालष्षण्ठः (छटा बालक) । बालस्-टीकते=बालष्टीकते । (बालक जाता है) पेष् + ता=पेष्टा (पीसने वाला) तत् + टीका=तट्टीका (उसका तिलक) । चक्रिन् + ढौकसे=चक्रिण्ढौकसे (अयिचक्रधारी, हथियार वाला तू जाता है) ॥ (२६) न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ८ । ४ । ४१ ॥ पदान्ताट्टवर्गात्परस्याऽनामःस्तोः ष्टुर्न स्यात् । पदान्तटवर्ग से परे नाम शब्द के नकार को छोड़कर सकार और तवर्ग को षकार और टवर्गादेश न हो । जैसे-षट् + सन्तः=षट्सन्तः (छः होते हुये) षट् + ते=षट् ते (वे छह) ॥ (२७) तोःषि ॥ ८ । ४ । ४२॥ तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम् ॥ षकार परे हो तो तवर्ग को षकार और टवर्गादेश न हो । जैसे सन् + षष्ठः (छठा होता हुआ) ॥ यहां पर (२५) से नकार को णकार नहीं हुआ ॥(२८) झलां जशोऽन्ते ॥ ८ । २ । ३९ ॥ पदान्ते झलां जशः स्युः ॥

पदान्त में झल् के स्थान में जश् आदेश हो। जैसे वाक् + ईशः= वागीशः (वाणीका स्वामी) (२६) यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकोवा ८।४।४४॥ यरः पदान्तस्याऽनुनासिके परे अनुनासिको वा स्यात्॥ पदान्त यर् से अनुनासिक (ङ् ञ् ण् न् म्) परे हो तो यर् को विकल्पसे अनुनासिकादेश हो। जैसे–एतत्–मतम् एतन्मतम्। (यह माना) जब अनुनासिक न हुआ तब एतद्–मतम्। (२८) से दकार हुआ (३०) तोर्लि ॥८।४।५६॥ तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णादेशःस्यात्॥ तवर्ग से लकारपरे हो तो परसवर्णादेश हो। जैसे बृहत् + ललाटम्=बृहल्ललाटम् (बड़ा माथा) विद्वान्+लिखित=विद्वाँल्लिखति (विद्वान् लिखता है)॥ (३१) खरि च।८।४।५४॥ खरि झलां चरः स्युः॥ खर् परे हो तो झलों को चर् आदेश हो जैसे भेद् + तव्यम्= भेत्तव्यम् (फाड़ना चाहिये)॥ (३२) झयोहोऽन्यतरस्याम्॥ ८।४।६१॥ झयः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्णः झय से परे हकार को पूर्वसवर्णादेश विकल्प से हो। जैसे–बृहत् + होमः= बृहद्धोमः (बड़ा हवन) द्वितीय पक्ष में (२८) से बृहद्होमः (३३) शश्छोऽटि ८।४।६१॥ झयः परस्य शस्य छो वाऽटि। झय् से परे शकार को छकार विकल्प से हो अट् परे हो तो। जैसे+परिक्षित्-शासनम=परिक्षिच् (२३) शासनम्=परिक्षिच्-छासनम्=परिक्षिच्छासनम् (परिक्षित की आज्ञा) (३४) मोऽनुस्वारः॥८।३।२३॥ मान्तस्य पदस्याऽनुस्वारोहलि॥ हल् परे हो तो पदान्तमकार को अनुस्वार हो जैसे--गृहम् + याति=गृहंयाति (घर को जाता है)॥ (३५) नश्चाऽपदान्तस्य

झलि ॥ ८ । ३ । २४ ॥ नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः॥ झल् परे हों तो अपदान्तनकार और मकार को अनुस्वारादेश हो। जैसे यशान् + सि=यशांसि (कीर्त्ति) अधिजिगाम् + सते= अधिजिगांसते (वह पढ़ना चाहता है) ॥ (३६) अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ८ । ४ । ५६ ॥ यय् प्रत्याहारपरे हों तो अनुस्वार को परसवर्णादेश हो । जैसे-शाम् + तः=शां (२५) तः= शान्तः (शान्ति वाला) (३७) वा पदान्तस्य ॥ ८ । ४ । ५८ ॥ पदान्तस्य अनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात्। यय् प्रत्याहार परे हों तो पदान्त अनुस्वार को विकल्प से परसवर्णादेश हो । जैसे-त्वम् + करोषि=त्वं (३४) करोषि= त्वङ्करोषि । पक्ष में त्वं करोषि (तू करता है)

इतिहल्सन्धिः ।

——:*:——

अथ विसर्गसन्धिः । 15.10.107

(३८) खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ ८ । ३ । १५ ॥ खरि अवसाने च पदान्तस्य रस्य विसर्गः । खर् प्रत्याहार परे हों अथवा अवसान में पदान्त रेफ को विसर्ग हो । जैसे-वृक्षस् + छादयति= वृक्षरु (४१) छादयति । वृक्षः (३८) छादयति=वृक्षस् (३९) छादयति=वृक्षश्छादयति (२३) (वृक्ष ढांकता है) ॥ (३९) विसर्जनीयस्य सः ॥ ८ । ३ । ३४ ॥ विसर्जनीयस्य सः स्यात् खरि परे । खर् परे हो तो विसर्जनीय को सकारादेश हो। जैसे- बालः + तरति=बालस्तरति (लड़का तैरता है)॥(४०) वा शरि॥

८।३।३६॥ शरि परे विसर्गस्य विसर्गो वा ॥ शर् प्रत्याहार परे हो तो विसर्ग को विकल्पके विसर्ग हो। जैसे बाल + शेते= बालःशेते पक्ष में बालस्शेते=बालश्शेते (वह लड़का सोता है)

(४१) ससजुषो रुः ॥८।३।६६॥ पदान्तस्य सस्य सजुषश्च रुः स्यात् ॥ पदान्तसकार और सजुष्शब्द के सकार को रु (र्) आदेश हो । जैसे शिवस् + अर्च्यः=शिव रु=अर्च्यः=(४२) अतोरोरप्लुतादप्लुते ॥ ६ । १ । ११३॥ अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति । ह्रस्व अकार से परे रु को उकारादेश हो ह्रस्व अकार परे हो तो । जैसे (४१) शिव+रु+अर्च्यः । इस स्थान में वकार के अन्तर्गत अप्लुत अकार से परे रु है और रु से आगे अर्च्यका अप्लुत अकार है अतएव रु के स्थान में 'उ हुआ तब शिव-उ अर्च्यः (४) से शिवोअर्च्यः (१५) शिवोऽर्च्यः (ईश्वर पूजनीय है)॥ (४३) हशि च ॥ ६ । १ । ११४ ॥ अप्लुतात् अतः परस्य रोः उःस्याद् हशि परे। अप्लुत अ से परे रु को उकारादेश हो हश् प्रत्याहार परे हो तो जैसे-शिवस् + वन्द्यः=इस में प्रथम सकार के स्थान में (४१) से रु हुआ तब शिवरु-वन्द्यः=शिव शब्द के वकार में जो अकार है वह अप्लुत है इस से परे रु है और रु से परे वन्द्य का वकार हश् प्रत्याहार में है तब रु के स्थान में उ हुआ शिव-उ-वन्द्यः= (४) शिवोवन्द्यः (ईश्वर वन्दना करने योग्य है) ॥ (४४) भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ ८ । ३ । १७ ॥ एतत् पूर्वस्य रोर्यादेशोऽशि ॥ अश् परे हो तो भोस् भगोस् अघोस् तथा अवर्ण है पूर्व जिस के ऐसे रु के रेफ को यकारादेश हो। जैसे-भोस् + आगच्छ=(४१) भोरु-आगच्छ=भो य्-आगच्छ । ओ तो

गार्ग्यस्य ॥ ८ । ३ । २० ॥ भोआगच्छ (हे आ । (४५) हलि सर्वेषाम् ॥ ८ । ३ । २२ ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य यस्य लोपः स्याद्धलि ॥ हल् प्रत्याहार पर हो तो सर्व वैयाकरणों के मत से भो भगो अघो और अवर्ण पूर्वक यकार का लोप हो । जैसे-भाय् भृत्य ?=भो भृत्य ! =(४१, ४४) (हे नौकर !) एवमेव भगोस् नमस्ते भगो नमस्ते (हे ऐश्वर्यवान् तेरे लिये प्रणाम है) ऐसी ही अघोस्-।-याहि=अघो याहि (रे तु आ) । बालास्-।-यत्र=(४१) बाला रु-यत्र=(४१) बाला।य-यत्र=(४४) बाला यत्र (लड़के जहां) (४६) रो रि ॥ ८ । ३ । १४ ॥ रेफस्य रेफे परे लोपः ॥ रेफ (र) से रेफ परे हो तो पूर्व रेफ का लोप हो । जैसे-पुनर्-।-रमते=पुन रमते (४७) ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ ६ । ३ । १११ ॥ ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याणोदीर्घः ॥ लोप निमित्तक ढ और रेफ परे हो तो पूर्व अण् को दीर्घ हो जैसे-(४६) से पुन-रमते=पुनारमते (फिर खेलता है) । एवमेव पतिस् रम्यः=पति रु-(४१) रम्यः=पति (४६) रम्यः होकर (४७) से दीर्घ होकर पतीरम्यः (सुन्दर स्वामी) एवमेव । भानुस्-राजते=भानु रु (४१) राजते=भानु (४६) राजते=भानू (४७) राजते सूर्य्य चमकता है) ।

इति विसर्गसन्धिः ॥

——::*::——

अथ सुबन्तप्रकरणम् ।

(सर्वादि) प्रोनाउन ।

सर्व १ (सब) विश्व २ (सम्पूर्ण) उभ ३ (दो) उभय ४ (दो अवयव विशेष) डतर और डतम यह प्रत्यय हैं ये प्रत्यय जिन के अन्त में होते हैं वे शब्द लिये जाते हैं जैसे कतर ५ (दो में से कौन) ६ कतम (सब में कौनसा) अन्य ७ (दूसरा) अन्यतर ८ (दो में से एक) इतर ९ (दूसरा) त्वत् १० त्व ११ (दूसरा) नेम १२ (आधा) सम १३ सिम १४ (सब) पूर्व १५ (पहिला) पर १६ (अगला) अवर १७ (अन्त का) दक्षिण १८ (दहिना) उत्तर १९ (बायां) २० अपर (द्वितीय) अधर २१ (नीचे) स्व २२ (अपना) अन्तर २३ (बीच) त्यद् २४ तद् २५ (वह यद् २६ (जो) एतद् २७ इदम् २८ (यह) अदस् २९ (वह) एक ३० (एक) द्वि ३१ (दो) युष्मद् ३२ (तुम) अस्मद् ३३ (हम) भवतु ३४ (आप) किम् ३५ कौन ।

इति सर्वादि ।

----:o:----

पुल्लिङ्ग अकारान्त सर्वशब्दः ।

सर्वः, सर्वौ, सर्वे १ । सर्वम् , सर्वौ, सर्वान् २ । सर्वेण, सर्वाभ्याम्, सर्वैः ३ । सर्वस्मै, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्यः ४ । सर्वस्मात्, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्यः ५ । सर्वस्य, सर्वयोः, सर्वेषाम् ६ । सर्वस्मिन्, सर्वयोः, सर्वेषु ७ । हे सर्व ! हे सर्वौ, हे सर्वे ८ । इसी प्रकार विश्व, अन्य, अन्यतर, इतर, कतर, कतम, सम, सिम, नेम और एक शब्द के रूप होते हैं ।

(उभशब्दः) यह शब्द द्विवचन में आता है। उभौ १। उभ २। उभाभ्याम् ३, ४, ५, उभयोः ६, ७। (उभयशब्दः) इसमें द्विवचन नहीं होता॥ उभयः, उभये १। उभयम्, उभयान् ,२। उभयेन, उभयैः ३। उभयस्मै, उभयेभ्यः ४। उभयस्मात्, उभयेभ्यः ५। उभयस्य, उभयेषाम्, ६। उभयस्मिन्, उभयेषु ७। हे उभय ! हे उभये ! ८॥ पूर्व, पर अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, स्व, अन्तर, इन नव शब्दों के प्रथमा विभक्ति के बहुवचन पञ्चमी तथा सप्तमी के एक वचन में भेद है। जैसे-पूर्वाः पूर्वे १। पूर्वात्-पूर्वस्मात्, ५। पूर्वे, पूर्वस्मिन् ७। शेषरूप सर्व के तुल्य होते हैं॥ प्रथम=पहिला। चरम=पिछला। द्वितीय=दूसरा। तृतीय=तीसरा। अल्प=थोड़ा। अर्ध=आधा। कतिपय=कुछ। उक्त=प्रथमादि शब्दों के बहुवचन में भेद है। जैसे प्रथमाः, प्रथमे, शेष विभक्तियों के रूप बालक के समान होते हैं॥ द्वितीय और तृतीय शब्दों के चतुर्थी पञ्चमी तथा सप्तमी विभक्ति के एकवचन में दो २ रूप होते हैं। जैसे—द्वितीयस्मै, द्वितीयाय ४। द्वितीयस्मात्, द्वितीयात् ५। द्वितीयस्मिन्, द्वितीये ७। तृतीयस्मै, तृतीयाय ४। तृतीयस्मात्, तृतीयात् ५। तृतीयस्मिन्, तृतीये ७ शेषरूप बालक के समान होते हैं।

प्रकाशः=रोशनी। पङ्कजः=कमल। वैयात्यम्=बेशर्मी। उपयोगः=इस्तेमाल। भारः=बोझा। निवासः=रहना। प्रतिबन्धः=रुकावट। प्रथितः=मशहूर। निहितम्=रक्खा हुआ। परस्परम्=आपस में। दुर्विनीतः=अशिक्षित, बेतमीज। युगलम्। जोड़ा। सम्पर्कः=मेल। प्रतिक्षणम्=हरवक्त। पर्य्यवसानम्=अन्त। कारागारः=जेलखाना। कर्त्तनम्=काटना। अर्ज्जनम्=इकट्ठा करना। भेषजम्=दवा। खर्ज्जनम्=खुजलाना। मार्जनम्=शुद्ध-

करना। भर्जनम्=भूनना, भूंजना। विमर्दः=व्याघात, धक्कम-धक्का। विमर्दनम्=घाटना। मर्दनम्=रगड़ना। रञ्जनम्=रंगना।

(निर्जर शब्दः) जो बुड्ढा न हो देव।

निर्जरः, निर्जरौ निर्जरसौ, निर्जराः निर्जरसः १। निर्जरम् निर्जरसम्, निर्जरौ निर्जरसौ, निर्जरान् निर्जरसः २। निर्जरेण निर्जरसा, निर्जराभ्याम्, निर्जरैः ३। निर्जराय निर्जरसे, निर्जराभ्याम्, निर्जरेभ्यः ४। निर्जरात् निर्जरसः, निर्जराभ्याम्, निर्जरेभ्यः ५। निर्जरस्य निर्जरसः, निर्जरयोः निर्जरसोः, निर्जराणाम् निर्जरसाम् ६। निर्जरे, निर्जरसि निर्जरयोः निर्जरसोः, निर्जरेषु ७। हे निर्जर! हे निर्जरौ=हे निर्जरसौ, हेनिर्जराः हे निर्जरसः ८।

(पुं० आकारान्त विश्वपा शब्दः) ईश्वर।

विश्वपाः, विश्वपौ, विश्वपाः १। विश्वपाम्, विश्वपौ, विश्वपः २। विश्वपा, विश्वपाभ्याम्, विश्वपाभिः ३। विश्वपे, विश्वपाभ्याम्, विश्वपाभ्यः ४। विश्वपः, विश्वपाभ्याम्, विश्वपाभ्यः ५। विश्वपः, विश्वपोः, विश्वपाम् ६। विश्वपि, विश्वपोः, विश्वपासु ७। हेविश्वपाः! हेविश्वपौ, हे विश्वपाः ८। इसी प्रकार निधिपा (कोषाध्यक्ष) गोपा (ग्वाला) शंखध्मा (शंख बजाने वाला) आदि समस्त आकारान्त शब्दों के रूप होते हैं।

(भाषा बनाओ)

धर्म्मस्य प्रकाशाय विद्यां पठामि। अत्र पंकजस्योपयोगस्याऽऽवश्यकता नाऽस्ति। ते भारं तत्र कथं नयन्ति। अस्माकमत्र निवासे प्रतिबन्धोऽस्ति भवन्तः शाटानां कर्त्तने प्रथिताः

सन्ति। कस्य पुस्तकानि निहितानि सन्ति। परस्परं यूयं विमर्दं कथमकार्ष्ट। खलस्य सम्पर्कः प्रतिक्षणं दुःखदो भवति। विश्वपिते विश्वासो नास्ति। यूयं दुर्विनीताःस्थ अतोन-कच्मि ॥

(संस्कृत बनाओ)

आपके व्याख्यान का कभी अन्त भी होगा। इस शहर के जेलखाने में कितने बन्दी हैं। पापों का इकट्ठा करना अच्छा न होगा। घर का शुद्ध करना सदा अच्छा है। ईश्वर में उस का विश्वास नहीं है। इस खजाञ्ची के पास कितने रुपये हैं। किस हकीम का इलाज होता है॥

(हाहा शब्दः) शोक की आवाज।

हाहाः, हाहौ, हाहाः १। आहाम्, हाहौ, आहान् २। हाहा, हाहाभ्याम्, हाहाभिः ३। हाहै, हाहाभ्याम्, हाहाभ्यः ४। हाहाः, हाहाभ्याम्, हाहाभ्यः ५। हाहाः, हाहौः, हाहाम् ६। हाहे, हाहौः, हाहासु ७। स० हे हाहाः! हे हाहौ, हे हाहाः ॥ ८॥

(ह्रस्व इकारान्त असि शब्दः) तरवार।

असिः, असी, असयः १। असिम्, असी, असीन् २। असिना, असिभ्याम्, असिभिः ३। असये, असिभ्याम्, असिभ्यः ४। असेः, असिभ्याम्, असिभ्यः ५। असेः, अस्योः, असीनाम् ६। असौ, अस्योः, असिषु ७। स० हे असे! हे असी, हे असयः ॥

इसी प्रकार–निधि (ख़ज़ाना) विधि (तरकीव) आधि (मनकी पीड़ा) व्याधि (बीमारी) उपाधि (पदवी) पयोधि (समुद्र) प्रणिधि (दूत) सन्धि (मेल) अग्नि (आग) अहि (सांप) कवि (शायर) ग्रन्थि (गांठ) पाणि (हाथ) छति (छत) दुर्मति (बेवकूफ़) गिरि (पहाड़) राशि (समूह) प्रतिनिधि (एवजी) रवि (सूर्य) इकारान्त पुलिङ्ग शब्दों के रूप होते हैं।

(उकारान्त वायु शब्दः) हवा।

वायुः, वायू, वायवः १। वायुम्, वायू, वायून्, २। वायुना, वायुभ्याम्, वायुभिः ३। वायवे, वायुभ्याम्, वायुभ्यः ४। वायोः, वायुभ्याम्, वायुभ्यः ५। वायोः, वाय्वोः, वायूनाम् ६। वायौ, वाय्वोः, वायुषु ७। स० हे वायो! हे वायू! हे वायवः! इसी प्रकार–मन्यु (क्रोध) पशु (ढोर) ऊरु (जङ्घा) प्रभु (स्वामी) पटु (चतुर) वटु (बालक) चटु (प्यारा वचन) तन्तु (धागा) तर्कु (तकला, तकुआ) धातु (मस्दर) पङ्गु (लङ्गड़ा) पिचु (कपास) बन्धु (भाई) बाहु (भुजा) भविष्णु (होनहार) भीरु (डरपोक) मृत्यु (मौत) परमाणु (ज़र्रा) चाटुचटु (खुशामदी) असु (प्राण) आखु (चूहा) इषु (बाण) क्रतु (यज्ञ) रिपु (दुश्मन) सूनु (लड़का) चरिष्णु (चालाक) उकारान्त पुलिङ्ग शब्दों के रूप होते हैं।

(सखिशब्दः) मित्र।

सखा, सखायौ, सखायः १। सखायम्, सखायौ, सखीन् २। सख्या, सखिभ्याम्, सखिभिः ३। सख्ये, सखिभ्याम्, सखिभ्यः ४। सख्युः, सखिभ्याम्, सखिभ्यः ५। सख्युः, सख्योः, सखीनाम् ६। सख्यौ, सख्योः, सखिषु ७। स० हे सखे! हे सखायौ, हे सखायः॥

(पतिशब्दः) मालिक।

पतिः, पती, पतयः १। पतिम्, पती, पतीन् २। पत्या, पतिभ्याम्, पतिभिः ३। पत्ये, पतिभ्याम्, पतिभ्यः ४। पत्युः, पतिभ्याम्, पतिभ्यः ५। पत्युः, पत्योः, पतीनाम् ६। पत्यौ, पत्योः, पतिषु ७। स० हे पते! हे पती! हे पतयः! ॥

(भाषा बनाओ)

प्रभो! पङ्गुरयं क्रतुं कर्तुं वाञ्छति। पटो! वटोरिदं शकटं भविष्यति। अस्य शाटस्य तन्तवो वरं न सन्ति। मम बाह्वोर्बलं भविष्यति तर्हि द्रक्ष्यामि। चाटुचटोर्वचनानि नो मन्यामहे। अयं तर्कुः कीदृशोऽस्ति। कस्य धातोरिदं रूपं भवति। तत्रत्यानां भीरूणां सूनूनामियं वार्त्ताऽस्ति। मृत्योर्वेलां भवत्सु के जानन्ति। अस्माकमयमसिः सर्वेष्वसिषु वरमस्ति रविरस्तं याति।

(संस्कृत बनाओ)

खजाने में इस समय कितना रुपया है। यह पदवी आप के लिये किस चतुर आदमी ने दी है। समुद्र में डरपोक आदमी कब जाते हैं। ऐसे काम बेवकूफ लड़कों के होते हैं। इस मकान की छत पर क्या कोई मनुष्य रहते हैं?। पहाड़ में जाकर आपने क्या २ देखा। उन लड़कों के हाथों में कौन कौन पुस्तक हैं?

(बहुवचनान्त कति[1] शब्दः) कितने।

कति १, कति २, कतिभिः ३, कतिभ्यः ४, कतिभ्यः ५, कतीनाम् ६, कतिषु ७।

---

१ इस के तीनों लिङ्गों में समान रूप होते हैं।

(बहुवचनान्त त्रिशब्दः) तीन ।

त्रयः १, त्रीन् २, त्रिभिः ३, त्रिभ्यः ४, त्रिभ्यः ५, त्रयाणाम् ६, त्रिषु ७ ॥

(द्विवचनान्त द्विशब्दः) दो ।

द्वौ १, द्वौ २, द्वाभ्याम् ३, ४, ५, द्वयोः ६, ७ ।

(ईकारान्त पपीशब्दः) सूर्य ।

पपीः, पप्यौ, पप्यः १ । पपीम्, पप्यौ, पपीन् २ । पप्या पपीभ्याम्, पपीभिः ३ । पप्ये, पपीभ्याम्, पपीभ्यः ४ । पप्यः, पपीभ्याम्, पपीभ्यः ५ । पप्यः, पप्योः, पप्याम् ६ । पपी, पप्योः, पपीषु ७ । स० हे पपीः हेपप्यौ, हे पप्यः ॥

कुविन्दः=जुलाहा । नेजकः=रजकः,=धोबी । सन्दर्भः=रचनम्, बनाना । कुलायः=घोसला । संरम्भः=कोपः, गुस्सा । समासः=संक्षेप, मुख्तसिर । व्यासः=विस्तार, फैलाव । वैषम्यः=विरोध । कोविदारः=कचनाल । प्रान्तः=छोर । गताक्षरः-मूर्ख । पेचकः=उलूकः, उल्लू । परिवादः=असूया, निन्दा । अलीकम्=मृषा, झूठ । प्रतीकारः=प्रायश्चित्तम्. उपाय । प्रणयः=स्नेह । आयासः=परिश्रम । प्रयासः=प्रयत्न । अनायासः=बिना परिश्रम ।

('बहुश्रेयसी शब्दः)

बहुत कल्याणप्रद स्त्रियों वाला ।

बहुश्रेयसी, बहुश्रेयस्यौ, बहुश्रेयस्यः १ । बहुश्रेयसीम्, बहुश्रेयस्यौ, बहुश्रेयसीन्, २ । बहुश्रेयस्या, बहुश्रेयसीभ्याम्,

बहुश्रेयसीभिः ३ बहुश्रेयस्यै, बहुश्रेयसीभ्याम्, बहुश्रेयसीभ्यः ४। बहुश्रेयस्याः, बहुश्रेयसीभ्याम्, बहुश्रेयसीभ्यः ५। बहुश्रेयस्याः, बहुश्रेयस्योः, बहुश्रेयसीनाम् ६। बहुश्रेयस्याम्, बहुश्रेयस्योः, बहुश्रेयसीषु ७। स० हे बहुश्रेयसि! हे बहुश्रेयस्यौ, हे बहुश्रेयस्यः इसी प्रकार अतिलक्ष्मी शब्द के रूप होते हैं, प्रथमा में अतिलक्ष्मीः रूप होता है।

(संस्कृत बनाओ।)

आप जानते हैं सूर्य कितने हैं?। जी हां जानता हूं बहुत हैं। यहां के जुलाहों का काम कैसा है। आपका धोबी कपड़ों को कब देगा, क्योंकि हमको शीघ्र ही आवश्यकता है। इस किताब की रचना कैसी होगी यह मैं जानना चाहता हूं। गुस्से से आपस में विरोध होता है अतएव आप ऐसा न करें। तुम हमारी निन्दा क्यों करते हो। इसका मैं क्या उपाय करूं।

(भाषा बनाओ)

अहं समासेन वदिष्यामि न तु व्यासेन। वार्त्तेयं गताद्व-राणामस्त्यतो वयं न श्रोष्यामः। अयं पेचकः साधूनां सदा परिवादं करोत्यतोऽस्य भेषजमस्माभिः कर्त्तव्यम्। तेषां पङ्गूनां वचनान्यलीकानि न च सत्यानि। भवतामायासस्य प्रणयस्य च ते श्लाघामकार्षुः। कतीनां मनुष्याणामत्र भोजनं भविष्यति। द्वयोरथवा त्रयाणाम्?। युष्माकं विचारे वैषम्यं प्रतिभाति।

(प्रधी शब्दः) महाबुद्धिमान्।

प्रधीः, प्रध्यौ, प्रध्यः १। प्रध्यम्, प्रध्यौ प्रध्यः २। प्रध्या, प्रधीभ्याम्, प्रधीभिः ३। प्रध्ये, प्रधीभ्याम्, प्रधीभ्यः ४। प्रध्यः,

प्रधीभ्याम्, प्रधीभ्यः ५। प्रध्यः, प्रध्योः, प्रध्याम् ६। प्रध्यि, प्रध्योः, प्रधीषु ७। स० हे प्रधीः, प्रध्यौ, हे प्रध्यः इसी प्रकार ग्रामणी (गांव का मालिक) सेनानी (फौज का अफसर) के रूप होते हैं, परन्तु सप्तमी के एक वचन में भेद है। जैसे= ग्रामण्याम्। सेनान्याम्।

(नी शब्दः) लेजानेवाला।

नीः, नियौ, नियः १। नियम्, नियौ, नियः २। निया, नीभ्याम्, नीभिः ३। निये, नीभ्याम्, नीभ्यः४। नियः, नीभ्याम् नीभ्यः ५। नियः, नियोः, नियाम् ६। नियाम्, नियोः, नीषु ७। स० हे नीः, हे नियौ, हे नियः॥

(सुश्री शब्दः) श्रेष्ठशोभायुक्त।

सुश्रीः, सुश्रियौ, सुश्रियः १। सुश्रियम्, सुश्रियौ, सुश्रियः२ सुश्रिया, सुश्रीभ्याम्, सुश्रीभिः३। सुश्रिये, सुश्रीभ्याम्, सुश्रीभ्यः४ सुश्रियः, सुश्रीभ्याम्, सुश्रीभ्यः ५। सुश्रियः सुश्रियोः, सुश्रियाम् ६। सुश्रियि, सुश्रियोः, सुश्रीषु ७। स० हे सुश्रीः! सुश्रियौ, हे सुश्रियः! इसी प्रकार यवक्री (जौ खरीदने वाला) शुद्ध धी (पवित्र बुद्धिवाला) सुधी (अच्छी बुद्धिवाला) शब्दों के रूप होते हैं।

(सुखी शब्दः) सुखकी इच्छा करनेवाला।

सुखीः, सुख्यौ, सुख्यः १। सुख्यम्, सुख्यौ सुख्यः २। सुख्या, सुखीभ्याम्, सुखीभिः ३। सुख्ये, सुखीभ्याम्, सुखीभ्यः ४। सुख्युः, सुखीभ्याम्, सुखीभ्य ५। सुख्युः, सुख्योः, सुख्याम् ६। सुख्यि, सुख्योः, सुखीषु ७। स० हे सुखीः, हे सुख्यौ, हे

सुख्यः। इसी प्रकार सुती (पुत्र की इच्छा करने वाला) शब्द के रूप समझो॥

(क्रोष्टु शब्दः) शृगाल, स्यार।

क्रोष्टा, क्रोष्टारौ, क्रोष्टारः १। क्रोष्टारम्, क्रोष्टारौ, क्रोष्टून् २। क्रोष्टुना, क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुभ्याम्, क्रोष्टुभिः ३। क्रोष्टवे क्रोष्ट्रे, क्रोष्टुभ्याम्, क्रोष्टुभ्यः ४। क्रोष्टोः, क्रोष्टुः, क्रोष्टुभ्याम्, क्रोष्टुभ्यः ५। क्रोष्टोः, क्रोष्टुः, क्रोष्ट्वोः, क्रोष्ट्रोः, क्रोष्टूनाम् ६। क्रोष्टौ, क्रोष्टरि, क्रोष्ट्वोः क्रोष्ट्रोः, क्रोष्टुषु ७। स० हे क्रोष्टो! हे क्रोष्टारौ, हे क्रोष्टारः।

अनुनयः=विनयः,=आजिजी। नीहारः=कुहिरा। प्रातराशः=कलेवा, सुबह का भोजन। प्रचयः=समूह। चुलुकम्=चुल्लू। प्राचीनम्=पुराना। अर्वाचीनम्=नया। उपचयः=वृद्धि, तरक्की। अपचयः=हानि, नुक़सान। बीजम्=कारण। पर्यवस्था=विरोध। वहिरङ्गम्=बाहरी। अन्तरङ्गम्=भीतरी। तरलम्=चञ्चल। कुङ्कुमम्=केशर। पर्युषितम्=बासी। अरण्यम्=वन। विचक्षणः=होशियार। कृपणः=सूम। पाणिपीडनम्=विवाह। इषीका=सींक। वितानः=तम्बू। श्रान्तः=थका हुआ। दलम्=पत्र। वार्षिकम्=सालाना। उपयोगः=इस्तेमाल। वियोगः=जुदाई। प्रयोगः=नुसखा। नियोगः=आज्ञा। पटहः=ढोल॥ झल्लकम्=मजीरा। महर्घम्=महंगा। सुलभम्=सस्ता। क्लेदनम्=भिगोना। उपालम्भः=शिकायत। आयामः=लम्बाई। विआरोहः=ऊंचाई परिणाहः=मुटाई। आयामः=लम्बाई। विस्तृतिः=चौड़ाई। चित्तम्=तबीयत। चात्तुषम्=नेत्रका। कूर्च्छनम्=कुटिलता। साचीकृतम्=टेढ़ा किया हुआ।

(ऊकारान्त हूहू शब्दः) हूहू करने वाला ।

हूहूः, हूह्वौ, हूह्वः १। हूहूम्, हूह्वौ, हूहून् २। हूह्वा, हूहूभ्याम्, हूहूभिः३। हूह्वे, हूहूभ्याम्, हूहूभ्यः ४। हूह्वः, हूहूभ्याम्, हूहूभ्यः ५। हूह्वः, हूह्वौ, हूह्वाम् ६। हूह्वि, हूह्वोः, हूहूषु ७। स० हे हूहूः ! हे हूह्वौ, हे हूह्वः॥

(अतिचमू शब्दः) बहुत सेनावाला ।

अतिचमूः, अतिचम्वौ, अतिचम्वः १। अतिचमूम्, अतिचम्वौ, अतिचमून् २। अतिचम्वा, अतिचमूभ्याम्, अतिचमूभिः ३। अतिचम्वै, अतिचमूभ्याम्, अतिचमूभ्यः, ४। अतिचम्वाः, अतिचमूभ्याम् अतिचमूभ्यः ५। अतिचम्वाः अतिचम्वोः, अतिचमूनाम् ६। अतिचम्वाम्, अतिचम्वोः, अति चमूषु ७। स० हे अतिचमु ? हे अतिचम्वौ, हे अतिचम्वः ।

(खलपूः, शब्दः) दुष्टों को पवित्र करने वाला

खलपूः, खलप्वौ, खलप्वः १। खलप्वम्, खलप्वौ, खलप्वः २। खलप्वा, खलपूभ्याम्, खलपूभिः ३। खलप्वे, खलपूभ्याम्, खलपूभ्यः ४। खलप्वः, खलपूभ्याम्, खलपूभ्यः ५। खलप्वः, खलप्वोः, खलप्वाम् ६। खलप्वि, खलप्वोः, खलपूषु ७। स० हे खलपूः ! हे खलप्वौ, हे खलप्वः ! ८॥

इसी प्रकार सलू (अच्छे प्रकार काटने वाला) वर्षाभू (वर्षा में पैदा होने वाला)। दृन्भू (वज्र)। करभू (हाथ में उत्पन्न होने वाला)। पुनर्भू (फिर होने वाला) शब्दों के रूप होते हैं॥

(स्वभूशब्दः) ईश्वर ।

स्वभूः, स्वभुवौ, स्वभुवः १ । स्वभुवम्, स्वभुवौ, स्वभुवः २। स्वभुवा, स्वभूभ्याम्, स्वभूभिः ३ । स्वभुवे, स्वभूभ्याम्, स्वभूभ्यः ४ । स्वभुवः, स्वभूभ्याम्, स्वभूभ्यः ५ । स्वभुवः, स्वभुवोः, स्वभुवाम् ६ । स्वभुवि, स्वभुवोः स्वभूषु ७ । स० हे स्वभूः ! हे स्वभुवौ, हे स्वभुवः ॥

[ऋकारान्त धातृ शब्द] धारण या पोषण करने वाला ईश्वर ।

धाता, धातारौ, धातारः १ । धातारम्, धातारौ, धातॄन्, २ । धात्रा, धातृभ्याम्, धातृभिः ३ । धात्रे, धातृभ्याम्, धातृभ्यः ४ । धातुः, धातृभ्याम्, धातृभ्यः ५ । धातुः, धात्रोः, धातॄणाम् ६ । धातरि, धात्रोः, धातृषु ७ । स० हे धातः ! हे धातारौ, हे धातारः । इसी प्रकार कर्तृ=बनाने वाला भर्त्तृ=(पति) नप्तृ=(नाती, धेवता) होतृ=होम करने वाला । प्रशास्तृ=(हुक्म करने वाला) वक्तृ (कहने वाला) शब्दों के रूप होते हैं ॥

[ऋकारान्त भ्रातृशब्दः] भाई ।

भ्राता, भ्रातरौ, भ्रातरः १ । भ्रातरम्, भ्रातरौ । इन पांच वचनों के सिवाय समस्त रूप धातृ के समान होते हैं । पितृ= पिता । जामातृ=दामाद । देवृ=देवर । नृ=मनुष्य शब्दों के रूप भ्रातृ के समान होते हैं, परन्तु नृशब्द के षष्ठी विभक्ति के बहुवचन में भेद है जैसे-नृणाम् नॄणाम् ।

(एकारान्तरै शब्दः) धन ।

राः, रायौ, रायः १ । रायम्, रायौ, रायः २ । राया, राभ्याम् राभिः ३ । रायेः, राभ्याम्, राभ्य ४ । रांय, राभ्याम् राभ्यः ५ । रायः, रायोः रायाम् ६ । रायि, रायोः, रासु ७ । स० हे राः ! हे रायौ, हे रायः ॥

(ओकारान्त गोशब्द) बैल, गाय ।

गौः, गावौ, गावः १ ।गाम्, गावौ, गाः २ । गवा, गोभ्याम्, गोभिः ३ । गवे, गोभ्याम्, गोभ्यः ४ । गोः, गोभ्याम्, गोभ्यः ५। गोः, गवोः, गवाम् ६ ।गवि; गवोः, गोष ७ । स० हे गौः ! हे गावौ, हे गावः ॥

(संस्कृत बनाओ)

इस वन में स्यार बहुत रहते हैं। उन दोनों बालकों में विनय बहुत है । आज रात्रि में कुहिरा गिरेगा । ये सब काम पुराने हैं एक भी नया नहीं । विद्या की वृद्धि सब को करना चाहिये । उस के कहने में विरोध क्यों है ।

(भाषा बनाओ)

किमत्र बीजं येन भवन्तोऽत्रनाऽऽगच्छन्ति ? । प्रचुराणि बीजानि सन्ति तानीदानीं वक्तुं न वाञ्छामः । भवद्भिः प्रातराशः कृतः ? । वायुनोत्खातास्तरवो विश्वेऽस्माकम् । वहिरङ्गं कार्य्यमस्त्यन्तरङ्गं वा ? पर्युषितमशनं कदापि नो अशनीयम् । किं भवन्तः खलप्वः सन्ति । यूयं सर्वे विचक्षणाः स्थ ॥

इत्यजन्तपुँल्लिङ्गाः ॥

अथाऽजन्तस्त्रीलिङ्गः (सर्वा शब्द)

[1]सर्वा, सर्वे, सर्वाः १। सर्वाम्, सर्वे, सर्वाः २। सर्वया, र्वाभ्याम् सर्वाभिः ३। सर्वस्यै, सर्वाभ्याम्, सर्वाभ्यः ४। र्वस्याः, सर्वाभ्याम्, सर्वाभ्यः ५। सर्वस्याः, सर्वयोः, सर्वा- ाम् ६। सर्वस्याम्, सर्वयोः, सर्वासु ७। स० हे सर्वे, हे र्वे, सर्वाः।

(इकारान्त मतिशब्दः) बुद्धि।

मतिः, मती, मतयः १। मतिम्, मती, मतीः २। मत्या, तिभ्याम्, मतिभिः ३। मत्यै–मतये, मतिभ्याम्, मतिभ्यः ४। त्याः–मतेः, मतिभ्याम्, मतिभ्यः ५। मत्याः–मतेः, मत्योः, तीनाम् ६। मत्याम्–मतौ, मत्योः, मतिषु ७। हे मते! मती, हे मतयः।

इसी प्रकार धृति, (धीरज) कृति (करना) भृति (नौकरी) ति (प्रणाम) नीति (न्याय) जामि (स्त्री) व्रतति (बेल) तति क्ति) छवि (शोभा) जग्धि (भोजन) क्षिति (पृथ्वी) क्षति (हानि) ष्टि (लाठी) उष्टि (निवास) गति (चाल) समिति (सभा) प्ति (लाभ) मुष्टि (घूंसा, मुक्का) स्मृति (याद्दास्त) विस्मृति ूल) भ्रान्ति (झूंठी समझ) वृत्ति (जीविका) कीर्त्ति (यश) ष्टि (देखना) कृषि (खेती) प्रतिपत्ति (सिद्धि) विपत्ति (आफत) पस्थिति (हाज़िरी) नीवि (कमरबन्ध) चुल्लि (चुल्ला) पद्धति ास्ता) गतिः (चाल) शब्दों के रूप होते हैं।

---

१ इसी प्रकार–विश्वा, अन्या, अन्यतरा। इतरा, कतरा, कतमा ा, सिमा, नेमा और एका शब्दों के रूप होते हैं।

(ईकारान्त नदीशब्द) दरिया।

नदी, नद्यौ, नद्यः १। नदीम्, नद्यौ, नदीः २। नद्या, नदीभ्याम्, नदीभिः ३। नद्यै, नदीभ्याम्, नदीभ्यः ४। नद्याः, नदीभ्याम्, नदीभ्यः ५। नद्याः, नद्योः, नदीनाम् ६। नद्याम्, नद्योः, नदीषु ७। हे नदि! हे नद्यौ, हे नद्यः। इसी प्रकार कुटी (कोठरी) मैत्री (दोस्ती) अटवी=(वन) लिपी (कापी) शैली (रीति) श्रेणी (जमात) नारी (स्त्री) सखी (सहेली) कर्त्री (करने वाली) हर्त्री (चुराने वाली) क्रोष्ट्री (शृगाली) पुत्री (लड़की) चोली (अंगिया) देहली (चौखट) महती (बड़ी) महिषी (पटरानी, भैंस) छागी (बकरी) गर्दभी (गदही) शष्कुली (पूड़ी) घृतचौरी (कचौड़ी) तन्त्री (सितार) आदि शब्दों के रूप होते हैं।

(श्रीशब्दः) शोभा।

श्री, श्रियौ, श्रियः १। श्रियम्, श्रियौ, श्रियः २। श्रिया, श्रीभ्याम्, श्रीभिः ३। श्रिये-श्रियै, श्रीभ्याम्, श्रीभ्यः ४। श्रियः-श्रियाः, श्रीभ्याम्, श्रीभ्यः ५। श्रियः-श्रियाः, श्रियोः, श्रियाम्-श्रीणाम् ६। श्रियि-श्रियाम्, श्रियोः, श्रीषु ७ स० प्रथमावत्॥

(स्त्रीशब्दः) नारी, औरत।

स्त्री, स्त्रियौ, स्त्रियः १। स्त्रियम्-स्त्रीम्, स्त्रियौ, स्त्रियः-स्त्रीः २। स्त्रिया, स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभिः ३। स्त्रियै, स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभ्यः ४। स्त्रियाः, स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभ्यः ५। स्त्रियाः, स्त्रियोः, स्त्रीणाम् ६। स्त्रियाम्, स्त्रियोः, स्त्रीषु ७। स० हे स्त्रि! हे स्त्रियौ, हे स्त्रियः।

(उकारान्त धेनुशब्दः) गाय ।

धेनुः, धेनू , धेनवः १ । धेनुम् , धेनू , धेनूः, २ । धेन्वा, धेनुभ्याम्, धेनुभिः ३ । धेन्वै-धेनवे, धेनुभ्याम्, धेनुभ्यः ४ । धेन्वाः-धेनोः, धेनुभ्याम् . धेनुभ्यः ५ । धेन्वाः-धेनोः, धेन्वोः, धेनूनाम् ६ । धेन्वाम्-धेनौ, धेन्वोः, धेनुषु ७ । स० हे धेनो ! हे धेनू , हे धेनवः । इसी प्रकार रज्जु (रस्सी)

(ऊकारान्त वधू शब्दः) बहू ।

वधूः, वध्वौ, वध्वः १ । वधूम् , वध्वौ, वधूः २ । वध्वा, वधूभ्याम् , वधूभिः ३ । वध्वै, वधूभ्याम् , वधूभ्यः ४ । वध्वाः, वधूभ्याम् , वधूभ्यः ५। वध्वाः, वध्वोः, वधूनाम् ६ । वध्वाम्, वध्वोः, वधूषु ७ । स० हे वधु ! हे वध्वौ, हे वध्वः ! इसी प्रकार श्वश्रू (सास) भ्रू (भौंह) इस के रूप पु० स्वयम्भू के समान होते हैं । अलावू [तुम्बी] तनू (शरीर) खर्जू (खाज) शब्दों के रूप होते हैं ।

(ऋकारान्त दुहितृ शब्दः) लड़की ।

दुहिता, दुहितरौ, दुहितरः १ । दुहितरम् , दुहितरौ, दुहितॄः २ । दुहित्रा, दुहितृभ्याम् , दुहितृभिः ३। दुहित्रे , दुहितृभ्याम्, दुहितृभ्यः ४ । दुहितुः, दुहितृभ्याम्, दुहितृभ्यः ५ दुहितुः, दुहित्रोः, दुहितॄणाम् ६ दुहितरि, दुहित्रोः, दुहितृषु ७ । स० हे दुहितः ! हे दुहितरौ, हे दुहितरः । इसी प्रकार मातृ (मा) ।

(स्वसृ शब्दः) बहिन ।

स्वसा, स्वसारौ, स्वसारः १ । स्वसारम्, स्वसारौ, स्वसॄः २ । शेषरूप दुहितृवत् ।

(ओकारान्त द्योशब्दः) आकाश ।

द्यौः, द्यावौः, द्यावः १। द्याम्, द्यावौ, द्याः २। द्यवा, द्योभ्याम्, द्योभिः ३। द्यवे, द्योभ्याम्, द्योभ्यः ४। द्योः, द्योभ्याम्. द्योभ्यः ५। द्योः, द्यवोः, द्यवाम् ६। द्यवि, द्यवोः, द्योषु ७।

(औकारान्त नौशब्दः) नाव ।

नौः, ना वौ, नावः १। नावम्, नावौ नावः २। नावा, नौभ्याम, नौभिः ३। नावे नौभ्याम्, नौभ्यः ४। नावः, नौभ्याम्. नौभ्यः ५। नावः, नावोः, नावाम् ६। नावि, नावो, नौषु ७।

नैर्मल्यम्=पवित्रता। मालिन्यम्=मलिनता। काठिन्यम्=कठिनता। आनुकूल्यम्=अनुकूलता। प्रातिकूल्यम्=प्रतिकूलता। प्राचुर्यम्=बहुतायत दार्ढ्यम्=मज़बूती। नैर्बल्यम्=कमज़ोरी। पाण्डित्यम्=विद्वत्ता, आलिमपना। व्याजः=छल। मौर्ख्यम्=मूर्खता वैचित्र्यम्=विचित्रता, अजीवपना। वैशिष्ट्यम्=विशेषता। कौशल्यम्=कुशलता। कलम्=मधुर। कौटिल्यम्=कुटिलता। न्यूनाधिक्यम्=तरमीम। सौकर्य्यम्=आसानी। वैपरीत्यम्=उलटा। आकस्मिकम्=अचानक। सुषिरम्=घुना हुआ। गर्त्तम्=गड्ढा। विनिमयः=बदला। अभिज्ञानम्=निदर्शन नमूना। प्रहार=चोट। विहार=भ्रमण। विकलः=घबराया हुआ।

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

(सर्वशब्दः) सव ।

सर्वम्, सर्वे, सर्वाणि १ । सर्वम्, सर्वे, सर्वाणि २ । शेष रूप पुँल्लिगवत् ।

(कतरच्छब्दः) कौन ।

कतरत्-द्, कतरे, कतराणि १ । कतरत्-द् ! कतरे, कतराणि २ । शेषरूप सर्ववत् । एवमेव, कतमत्, इतरत्, अन्यत् अन्यतरत् शब्दों के भी रूप होते हैं ।

(आकारान्त श्रीपा शब्दः) धनपालककुल ।

श्रीपम्, श्रीपे, श्रीपाणि १, २ शेष रूप पुस्तकवत् ।

(इकारान्त वारिशब्दः) पानी ।

वारि, वारिणी, वारीणि १ । वारि, वारिणी, वारीणि २ । वारिणा, वारिभ्याम्, वारिभि ३ । वारिणे, वारिभ्याम्, वारिभ्यः ४ । वारिणः, वारिभ्याम्, वारिभ्यः ५ । वारिणः, वारिणोः, वारीणाम् ६ । वारिणः, वारिणोः, वारिषु ७ । स० हे वारि ! हे वारे ॥

(दधिशब्दः) दही ।

दधि, दधिनी, दधीनि १ । दधि, दधिनी, दधीनि २ । दध्ना, दधिभ्याम्, दधिभिः ३। दध्ने, दधिभ्याम्, दधिभ्यः ४। दध्नाः, दधिभ्याम्, दधिभ्यः ५ । दध्नः, दध्नोः, दध्नाम् ६ । दध्नि-दधनि, दध्नो दधिषु ७ । इसी प्रकार अस्थि (हाड़)

अक्षि (आंख) सक्थि (ऊरू) के रूप में होते हैं और शेष इकारान्त नपुंसकलिङ्गशब्दों के रूप वारिवत् समझो ।

(संस्कृत बनाओ)

मैंने और सब पाठशाला देखी हैं परंतु आपकी पाठशाला कभी भी नहीं देखी। मेरी बुद्धि में तुम्हारी यह बात नहीं आती। क्या वे सब हानि और लाभ को मानते हैं ?। उन की याद्दाश्त बहुत अच्छी हैं। मैंने कई वार परीक्षा की है। तुमने लाठी उसकी मुष्टि में मारी थी। कमरबन्ध अच्छा नहीं लगता है। नदी में स्त्रियां स्नान करने को जाती हैं। तुम्हारी बहू की तबियत अब कैसी है॥

(भाषा बनाओ)

भवतो दुहितुः पाणिपीडनं कस्मिन् मासे भविष्यति । अस्माकं मातुरियमाज्ञा नाऽस्त्यो वयं गन्तुं न वाञ्छामः। यज्ञदत्तस्य मैत्र्या मदीया महती हानिरभूत् । अनुनयेन लिखामि दलं प्रभो !। गताक्षराणां न शृणोमिवार्त्ताम् । अलीकं नेजकस्येदे कथनं विश्वं मया श्रुत्तम् । वृंदावनस्य चरितं लिखितं कवीन्द्रैः॥

(उकारान्त मधुशब्दः) शहद

मधु, मधुनी, मधूनि १। मधु, मधुनी, मधूनि २। मधुना, मधुभ्याम् मधुभिः ३। मधुने, मधुभ्याम् , मधुभ्यः ४। मधुनः, मधुभ्याम् , मधुभ्यः ५। मधुनः, मधुनोः, मधूनाम् ६। मधुनि, मधुनोः मधुषु ७ स० हे मधु-मधो !, हे मधुनी हे मधूनि॥

ऋकारान्त (धातृशब्दः)

धातृ धातृणि, धातॄणि १। धातृ, धातृणी, धातॄणि २

धात्रा–धातृणा, धातृभ्याम्, धातृभिः ३। धातृणेधात्रे, धातृभ्याम्. धातृभ्यः ४। धातृणः धातुः, धातृभ्याम्, धातृभ्यः ५। धातृणः--धातुः, धातृणोः–धात्रोः, धातॄणाम् ६। धातृणि–धातरि, धातृणोः,–धात्रोः, धातृषु ७। सं० हे धातः ! हे धातृ ! हे धातृणी ! हे धातॄणि।

(प्ररिशब्दः) अधिक धनवाला कुल।

प्ररि; प्ररिणी, प्ररीणि १। प्ररि, प्ररिणी प्ररीणि २। प्ररिणा, प्रराभ्याम्, प्रराभिः ३। प्ररिणे,प्रराभ्याम्, प्रराभ्यः ४। प्ररिणः, प्रराभ्याम्, प्रराभ्यः ५। प्ररिणः, प्ररिणोः, प्ररीणाम् ६। प्ररिणि, प्ररिणोः, प्ररिषु ७। सं० हे प्ररे-हे प्ररि ! हे प्ररिणी, हे प्ररीणि॥

इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्।

अथ हलन्त पुँल्लिङ्ग प्रकरणम्।

(हान्त लिह् शब्दः) चाटने वाला।

लिट्–लिड्, लिहौ, लिहः १। लिहम्, लिहौ, लिहः, २। लिहा, लिड्भ्याम्, लिड्भिः ३। लिहे, लिड्भ्याम् लिड्भ्यः ४। लिहः, लिड्भ्याम्, लिड्भ्यः ५। लिहः, लिहोः, लिहाम् ६। लिहि लिहोः, लिट्सु-लिट्त्सु ७। सं० हे लिट्, हे लिहौ, हे लिहः।

(हान्त दुह् शब्दः) दुहने वाला।

धुक्-ग्, दुहौ, दुहः१। दुहम्, दुहौ, दुहः २। दुहा, धुग्भ्याम्, धुग्भिः ३। दुहे, धुग्भ्याम् धुग्भ्यः ४। दुहः, धुग्भ्याम्,।

घुभ्यः ५। द्रुहः, द्रुहोः, द्रुहाम् ६। द्रुहि, द्रुहोः, ध्रुत्सु ७। स० हे ध्रुग्-क्, हे द्रुहौ, हे द्रुहः॥

(हान्त द्रुह् शब्दः) द्रोही।

ध्रुक्-ध्रुग्, ध्रुट्-ध्रुड्, द्रुहौ, द्रुहः १। द्रुहम्, द्रुहौ, द्रुहः २। द्रुहा, ध्रुग्-ड्भ्याम्, ध्रुग्-ड्भिः ३। द्रुहे, ध्रुग्-ड्भ्याम् ध्रुग्-ड्भ्यः ४। द्रुहः, ध्रुग्-ड्भ्याम्, ध्रुग्-ड्भ्यः ५। द्रुहः, द्रुहोः, द्रुहाम् ६। द्रुहि, द्रुहोः, ध्रुट्सु,ध्रुट्त्सु, ध्रुत्सु ७। स० हे ध्रुक्-ग्-ध्रुट्-ड्, हे द्रुहौ, हे द्रुहः। इसी प्रकार मुह् (बेसुध होने वाला) के रूप होते हैं।

(स्नुह् शब्दः) उगलने वाला।

स्नुक्-ग्-ट्-ड्, स्नुहौ, स्नुहः १। स्नुहम्, स्नुहौ, स्नुहः २ स्नुहा, स्नुग्-ड्भ्याम्, स्नुग्-ड्भिः ३। स्नुहे,स्नुग्-ड्भ्याम्, स्नुग्-ड्भ्यः ४। स्नुहः, स्नुग्-ड्भ्याम्, स्नुग्-ड्भ्यः ५। स्नुहः, स्नुहोः, स्नुहाम्, ६। स्नुहि, स्नुहोः, स्नुत्सु, स्नुट्त्सु, स्नुट्सु ७। स० हे स्नुक् ग्-ट्-ड् हे स्नुहौ हे स्नुहः। इसी प्रकार स्निह् (स्नेह कर्त्ता) शब्द के रूप होते हैं।

(विश्ववाहशब्दः) सर्व संसार का धारक।

विश्ववाट्-ड्, विश्ववाहौ, विश्ववाहः १। विश्ववाहम्। विश्ववाहौ, विश्वौहः २। विश्वौहा, विश्ववाड्भ्याम्, विश्ववाड्भिः ३। विश्वौहे, विश्ववाड्भ्याम्, विश्ववाड्भ्यः ४। विश्वौहः, विश्ववाड्भ्याम्, विश्ववाड्भ्यः ५। विश्वौहः, विश्वौहोः, विश्वौहाम् ६। विश्वौहि, विश्वौहोः, विश्ववाट्त्सु विश्ववाट्सु ७। स० प्रथमावत्।

(अनडुह् शब्दः) बैल ।

अनड्वान्, अनड्वाहौ, अनड्वाहः १। अनड्वाहम्, अनड्वाहौ, अनडुहः २। अनडुहा, अनडुद्भ्याम्, अनडुद्भिः ३। अनडुहे, अनडुद्भ्याम्, अनडुद्भ्यः ३। अनडुहः, अनडुद्भ्याम्, अनडुद्भ्यः ५। अनडुहः अनडुहोः अनडुहाम् ६। अनडुहि, अनडुहोः, अनडुत्सु ७। स० हे अनड्वन्! हे अनड्वाहौ, हे अनड्वाहः।

(भाषा बनाओ)

भवतोऽस्य शकटस्याऽनड्वाहौ वरं स्तः। भवन्तोऽवलेहं वाञ्छन्ति तर्हि तत्र गच्छन्तु। द्रुहि भवति तेषां विश्वासो न भविष्यति। इयं कस्य पुत्री देहल्यां तिष्ठति युवां जानीथः? अस्माकं कुड्यां तस्कराः प्रविष्टाः सन्ति सत्वरमागच्छन्तु भवन्तः। छिताविदानीं यूयं न शेध्वं कुतो वृश्चिका अत्र निर्गच्छन्ति। भवन्तावस्मिन् विषये मह्यं कां सम्मतिं दत्तः। तत्र तृतीयस्मिन् गृहे के गमिष्यन्ति, अहं तु न गच्छामि।

(संस्कृत बनाओ)

इस समाज का वार्षिक उत्सव कब होगा। आप जानते हैं धर्म के कामों में विघ्न हुआ ही करते हैं। इस संसार में हमारी रक्षा करने वाला परमात्मा है। शहद में दही मिलाकर कैसा होता है। आपको इस समय कौन बीमारी है उसी का इलाज हो। इस शीशी की दवा नई है अथवा पुरानी।

(तुरासाह् शब्दः) सूर्य बिजली।

तुराषाट्-ड्, तुरासाहौ, तुरासाहः १। तुरासाहम्, तुरासाहौ, तुरासाहः २। तुरासाहा, तुराषाड्भ्याम्, तुराषाड्भिः

३। तुरासाहे, तुराषाड्भ्याम्, तुराषाड्भ्यः ४। तुरासहः तुराषाड्भ्याम्, तुराषाड्भ्यः ५ । तुरासाहः तुरासाहोः तुरासाहाम् ६। तुरासाहि, तुरासाहोः, तुराषाट्त्सु तुरासाट्सु ७। स० प्रथमावत्।

(सुदिव् शब्दः) साफ आकाश।

सुद्यौः, सुदिवौ, सुदिवः १। सुदिवम्, सुदिवौ, सुदिवः२। सुदिवा, सुद्युभ्याम्, सुद्युभिः ३। सुदिवे, सुद्युभ्याम्, सुद्युभ्यः ४। सुदिवः, सुद्युभ्याम् सुद्युभ्यः ५। सुदिवः, सुदिवोः, सुदिवाम् ६। सुदिवि, सुदिवोः, सुद्युषु ७। स० प्रथमावत्।

(रेफान्त चतुर् शब्दः) चार।

चत्वारः १, चतुरः २, चतुर्भिः ३, चतुर्भ्यः ४, ५, चतुर्णाम् ६, चतुर्षु ७॥

(प्रशाम् शब्दः) अतिशान्त।

प्रशान्, प्रशामौ, प्रशामः १। प्रशामम्, प्रशामौ, प्रशामः२। प्रशामा, प्रशान्भ्याम्, प्रशान्भिः ३। प्रशामे, प्रशान्भ्याम्, प्रशान्भ्यः ४। प्रशामः, प्रशान्भ्याम्, प्रशान्भ्यः ५। प्रशामः, प्रशामोः, प्रशामाम् ६। प्रशामि, प्रशामोः, प्रशान्सु ७। स० हे प्रशान्! हे प्रशामौ! हे प्रशामः॥

(इदम् शब्दः) यह।

अयम्, इमौ, इमे, १। इमम्, एनम् इमौ-एनौ, इमान्, एनान् २। अनेन-एनेन; आभ्याम्, एभिः ३। अस्मै, आभ्याम् एभ्यः ४। अस्मात्, आभ्याम्, एभ्यः ५। अस्य अनयोः एनयोः, एषाम् ६। अस्मिन्, अनयोः, एनयोः, एषु ७॥

(राजन् शब्दः) राजा ।

राजा, राजानौ, राजानः १ । राजानम्, राजानौ, राज्ञः २ । राज्ञा, राजभ्याम्, राजभिः ३ । राज्ञे, राजभ्याम्, राजभ्यः ४ । राज्ञः राजभ्याम्, राजभ्यः ५ । राज्ञः, राज्ञोः, राज्ञाम्, ६ । राज्ञि–राजनि, राज्ञोः, राजसु ७ । स० हे राजन्! हे राजानौ, हे राजानः ॥

(यज्वन् शब्दः) यज्ञ करनेवाला ।

यज्वा, यज्वानौ, यज्वानः १ । यज्वानम्, यज्वानौ, यज्वनः २ । यज्वना, यज्वभ्याम्, यज्वभिः ३ । यज्वने, यज्वभ्याम्, यज्वभ्यः ४ यज्वनः, यज्वभ्याम्, यज्वभ्यः ५ यज्वनः, यज्वनोः, यज्वनाम् ६ । यज्वनि, यज्वनोः, यज्वसु ७ । स० हे यज्वन्! हे यज्वानौ, हे यज्वानः । इसी प्रकार ब्रह्मन् शब्द के रूप होते हैं ॥

(वृत्रहन् शब्दः) बादल को दूर करने वाला)

वृत्रहा, वृत्रहणौ, वृत्रहणः १ वृत्रहणम्, वृत्रहणौ, वृत्रघ्नः २ वृत्रघ्ना, वृत्रहभ्याम्, वृत्रहभिः ३ । वृत्रघ्ने, वृत्रहभ्याम्, वृत्रहभ्यः ४ वृत्रघ्नः, वृत्रहभ्याम्, वृत्रहभ्यः ५ । वृत्रघ्नः, वृत्रघ्नोः, वृत्रघ्नाम् ६ । वृत्रहणिवृत्रघ्नि, वृत्रघ्नोः,वृत्रहसु, ७ । स० हे वृत्रहन्! हेवृत्रहणौ, हेवृत्रहणः । इसी प्रकार अर्यमन् (सूर्य) शब्द के रूप होते हैं ।

(मघवन् शब्दः) सूर्य, बिजली ।

मघवान्, मघवन्तौ, मघवन्तः १ ।।मघवन्तम्, मघवन्तौ मघवतः २। मघवता, मघवद्भ्याम्, मघवद्भिः ३ । मघवते, मघवद्भ्याम्, मघवद्भ्यः४ । मघवतः, मघवद्भ्याम्ः, मघवद्भ्यः५।

मघवतः, मघवतोः, मघवताम् ६ मघवति, मघवतोः, मघवत्सु ७। स० हे मघवन् ! हे मघवन्तौ, हे मघवन्तः। द्वितीय पक्षे–

मघवा, मघवानौ, मघवानः १। मघवानम्, मघवानौ, मघोनः २। मघोना, मघवभ्याम्, मघवभिः ३। मघोने, मघवभ्याम्, मघवभ्यः ४। मघोनः, मघवभ्याम्, मघवभ्यः ५। मघोनः, मघोनोः, मघोनाम् ६ मघोनि, मघोनोः, मघवसु ७। स० हे मघवन् ! हे मघवानौ, हे मघवानः।

(युवन् शब्दः) जवान।

युवा, युवानौ युवानः १। युवानम्, युवानौ, यूनः २। यूना, युवभ्याम्, युवभिः ३। यूने, युवभ्याम्, युवभ्यः ४। यूनः, युवभ्याम्, युवभ्यः ५। यूनः, यूनोः, यूनाम् ६। यूनि, यूनोः, युवसु ७। स० हे युवन् ! हे युवानौ, हे युवानः।

(अर्वन् शब्दः) घोड़ा।

अर्वा, अर्वन्तौ, अर्वन्तः १। अर्वन्तम्, अर्वन्तौ, अर्वतः, २। अर्वता, अर्वद्भ्याम्, अर्वद्भिः ३। अर्वते, अर्वद्भ्याम्, अर्वद्भ्यः ४। अर्वतः, अर्वद्भ्याम्, अर्वद्भ्यः ५। अर्वतः, अर्वतोः, अर्वताम ६। अर्वति, अर्वतोः, अर्वत्सु ७। स० हे अर्वन्। हे अर्वन्तौ, हे अर्वन्तः॥

प्राची=पूर्व, मशरिक़। प्रतीची=पश्चिम, मग़रिब। उदीच उत्तर, शुमाल। अवाची=दक्षिण, जनूब। आग्नेयी=पूर्व और दक्षिण के बीच की दिशा। नैऋती=दक्षिण और पश्चिम के मध्य की दिशा। वायवी= पश्चिम और उत्तर के बीच की दिशा। ऐशानी=उत्तर और पूर्व के बीच की दिशा॥ राजकीयम्=सरकारी। यौष्माकीणम्=तुम्हारा, रे, री। आस्माकीनम्

हमार, रे, री। तावकीनम्=तेरा, रे, री। मामकीनम्=मेरा, रे री। सायन्तनम्=शामका। प्रातस्तनम्=सुबहका। श्वस्तनम्=आगामी कलका। ह्यस्तनम्=गये कलका। दोषातनम्= रात्रि का। ईषद्धसनम्=मुस्कराना। परिसर्ग=लपेटना। परिष्कारः सजावट। मार्जनम्=शुद्ध करना। त्वाचम्=चमड़े का। चिरक्रियः=आलसी। मितम्पचः=कंजूस॥

(पथिन् शब्दः) मार्ग।

पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः १। पन्थानम्, पन्थानौ, पथः २। पथा, पथिभ्याम्, पथिभिः ३। पथे, पथिभ्याम्, पथिभ्यः ४। पथः, पथिभ्याम्, पथिभ्यः ५। पथः, पथोः, पथाम्, ६। पथि, पथोः, पथिषु ७। इसी प्रकार मथिन् (बिलोने वाला) ऋभुक्षिन् (अन्तरिक्ष) शब्दों के रूप जानो॥

(नान्त[1] पञ्चन् शब्दः) पांच।

पञ्च १, पञ्च २, पञ्चभिः ३, पञ्चभ्यः ४, ५. पञ्चानाम् ६, पञ्चसु ७। इसी प्रकार सप्तन् (सात) नवन् (नौ) दशन् (दश) शब्दों के रूप होते हैं।

(अष्टन् शब्दः) आठ।

अष्टौ—अष्ट १। अष्टौ—अष्ट २। अष्टभिः—अष्टाभिः ३। अष्टभ्यः—अष्टाभ्यः ४। अष्टभ्यः—अष्टाभ्यः ५। अष्टानाम् ६। अष्टसु—अष्टासु ७॥

---

१ पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, नवन्, दशन् शब्दों के रूप तीनों लिङ्गों में समान होते है॥

(ऋत्विज् शब्दः) हवनकर्त्ता ।

ऋत्विक्-ग्, ऋत्विजौ, ऋत्विजः १ । ऋत्विजम्, ऋत्विजौ, ऋत्विजः २ । ऋत्विजा, ऋत्विग्भ्याम्, ऋत्विग्भिः ३ ऋत्विजे, ऋत्विग्भ्याम्, ऋत्विग्भ्यः ४ । ऋत्विजः, ऋत्विग्भ्याम् ऋत्विग्भ्यः ५ । ऋत्विजः, ऋत्विजोः, ऋत्विजाम् ६ । ऋत्विजि ऋत्विजोः, ऋत्विक्षु ७ । स० प्रथमावत् ।

(भाषा बनाओ)

एभिर्बालकैरिदानीं जलं न पीतम् पीत्वाऽऽगमिष्यन्ति । आस्माकीना वडवा प्राच्यां गतोदीच्यां वा ? वयमिदानीं प्रतीच्या आगच्छामोऽतो न विजानीमः । ह्यस्तनं तावकीनं किं कार्यमस्ति । सायन्तनस्य कार्यस्य स्मृतिरस्ति नास्ति वा ? मुरादाबादस्य नगरस्यैशान्यां राजकीया महती पाठशालास्ति । आस्माकीनानि पञ्च पुस्तकानि सन्ति तानि श्रीमद्भिर्दृष्टानि ?

(संस्कृत बनाओ)

ये किस राजा के घोड़े हैं क्या आप जानते हैं ? यह तुम्हारा आठ दिन का काम है या दश का ? । इस वन में चार रास्ते हैं इसलिये मैं किस रास्ते से जाऊं ? । तुम सब आठ आदमियों में से युद्ध के लिये कौन जायगा ? । जवानों का काम जवान ही करते हैं लड़के नहीं करते ।

(युज् शब्दः) मिलने वाला ।

युङ्, युञ्जौ, युञ्जः १ । युञ्जम्, युञ्जौ, युजः २ । युजा, युग्भ्याम्, युग्भिः ३ । युजे, युग्भ्याम् युग्भ्य ४ । युजः, युग्भ्याम्,

युग्भ्यः ५ । युजः युजोः, युजाम् ६ । युजि, युजोः, युत्तु ७ । स० प्रथमावत् ।

(सुयुज् शब्दः) सम्यग् मिला हुआ ।

सुयुक्-ग्, सुयुजौ, सुयुजः १ । सुयुजम्, सुयुजौ, सुयुजः २ । सुयुजा, सुयुग्भ्याम्, सुयुग्भिः ३ । सुयुजे, सुयुग्भ्याम्, सुयुग्भ्यः ४ । सुयुजः सुयुग्भ्याम्, सुयुग्भ्यः ५ । सुयुजः, सुयुजोः सुयुजाम् ६ । सुयुजि, सुयुजोः सुयुत्तु ७ । स० प्रथमावत् ।

(खञ्ज् शब्दः) लूला ।

खन्, खञ्जौ, खञ्जः १ । खञ्जम्, खञ्जौ खञ्जः २ । खञ्जा, खन्भ्याम्, खन्भिः ३ । खञ्जे, खनभ्याम्, खन्भ्यः ४ । खञ्जः, खन्भ्याम्, खन्भ्यः ५ । खञ्जः, खञ्जोः, खञ्जाम् ६ । खञ्जि, खञ्जोः, खन्सु ७ । स० प्रथमावत् ॥

(विश्वराज् शब्दः) ईश्वर ।

विश्वराट्-ड्, विश्वराजौ, विश्वराजः १ । विश्वराजम्, विश्वराजौ, विश्वराजः २ । विश्वराजा, विश्वाराड्भ्याम्, विश्वाराड्भिः ३ । विश्वराजे, विश्वाराड्भ्याम् विश्वाराड्भ्यः ४ । विश्वराजः, विश्वाराड्भ्याम्, विश्वाराड्भ्यः ५ । विश्वराजः, विश्वराजोः, विश्वराजाम् ६ । विश्वराजि, विश्वराजोः विश्वाराट्सु, विश्वाराट्त्सु ७ । स० प्रथमावत् ।

(भृस्ज् शब्दः) भुर्जी ।

भृट्-ड्, भृज्जौ भृज्जः, १ । भृज्जम्, भृज्जौ, भृज्जः २ । भृज्जा. भृड्भ्याम्, भृड्भिः ३ । भृज्जे, भृड्भ्याम्, भृड्भ्यः ४ । भृज्जः, भृड्भ्याम्, भृड्भ्यः ५ । भृज्जः, भृज्जोः भृज्जाम ६ ।

भृज्जि भृज्जोः, भृट्त्सु भृट्सु ७ । स० प्रथमावत् ।

(त्यद् शब्दः) वह ।

स्यः, त्यौ, त्ये १ । त्यम्, त्यौ, त्यान् २ । त्येन, त्याभ्याम्, त्यैः ३ । त्यस्मै, त्याभ्याम् त्येभ्यः ४ । त्यस्मात्, त्याभ्याम्, त्येभ्यः ५ । त्यस्य, त्ययोः, त्येषाम् ६ । त्यस्मिन्, त्ययोः, त्येषु ७ ।

(एतद् शब्दः) यह ।

एषः, एतौ, एते १ । एतम् एनम् एतौ-एनौ, एतान्-एनान् २ । एतेन--एनेन, एताभ्याम्, एतैः ३ । एतस्मै, एताभ्याम्, एतेभ्यः ४ । एतस्मात्, एताभ्याम्, एतेभ्यः ५ । एतस्य, एतयोः, एनयोः, एतेषाम् ६ । एतस्मिन्, एतयोः-एनयोः एतेषु ७ ।

(सुपाद् शब्दः) अच्छे पैरवाला ।

सुपात्-द् सुपादौ, सुपादः १ । सुपादम् सुपादौ, सुपदः २ । सुपदाः सुपाद्भ्याम्, सुपाद्भिः ३ । सुपदे, सुपाद्भ्याम्, सुपाद्भ्यः । ४ सुपदः, सुपाद्भ्याम्, सुपाद्भ्यः ५ । सुपदः, सुपदोः, सुपदाम् ६ । सुपदि, सुपदोः, सुपात्सु ७ । स० प्रथमावत् ॥

(अग्निमथ् शब्दः) अग्नि मथनेवाला ।

अग्निमद्-त्, अग्निमथौ, अग्निमथः १ । अग्निमथम्, अग्निमथौ, अग्निमथः २ । अग्निमथा, अग्निमद्भ्याम्, अग्निमद्भिः ३ । अग्निमथे, अग्निमद्भ्याम्, अग्निमद्भ्यः ४ । अग्निमथः अग्निमद्भ्याम् अग्निमद्भ्यः ५ । अग्निमथः, अग्निमथोः अग्निमथाम् ६ । अग्निमथि, अग्निमथोः अग्निमत्सु ७ ।

(प्राञ्च् शब्दः) पूर्व दिशा को जानेवाला।

प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः १। प्राञ्चम् प्राञ्चौ, प्राचः २। प्राचा, प्राग्भ्याम्, प्राग्भिः ३। प्राचे, प्राग्भ्याम्, प्राग्भ्यः ४। प्राचः, प्राग्भ्याम्, प्राग्भ्यः ५। प्राचः, प्राचोः, प्राचाम् ६। प्राचि, प्राचोः, प्राक्षु ७। स० प्रथमावत्।

(प्रत्यञ्च् शब्दः) उत्तर दिशा को जानेवाला।

प्रत्यङ्, प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्चः १। प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ, प्रतीचः २। प्रतीचा, प्रत्यग्भ्याम्, प्रत्यग्भिः ३। प्रतीचे, प्रत्यग्भ्याम्, प्रत्यग्भ्यः ४। प्रतीचः, प्रत्यग्भ्याम्, प्रत्यग्भ्यः ५। प्रतीचः, प्रतीचोः, प्रतीचाम् ६। प्रतीचि, प्रतीचोः, प्रत्यक्षु ७। स० प्रथमावत्।

(उदञ्च् शब्दः) उत्तर दिशाको जानेवाला।

उदङ्- उदञ्चौ, उदञ्च, १ उदञ्चम् उदञ्चौ, उदीचः २। उदीचा, उदग्भ्याम्, उदग्भि- ३। उदीचे, उदग्भ्याम्, उदग्भ्य ४। उदीचः उदग्भ्याम्, उदग्भ्यः, ५। उदीचः, उदीचोः, उदीचाम् ६। उदीचि, उदीचो, उदक्षु ७। स० प्रथमावत्॥

(सम्यञ्च् शब्दः) मनोहर।

सम्यङ्, सम्यञ्चौ, सम्यञ्चः १। सम्यञ्चम्, सम्यञ्चौ समीचः २। समीचा, सम्यग्भ्याम्, सम्यग्भिः ३। समीचे सम्यग्भ्याम्, सम्यग्भ्यः ४। समीचः सम्यग्भ्याम्, सम्यग्भ्यः ५। समीचः, समीचोः, समीचाम् ६। समीचि, समीचोः, सम्यक्षु, ७ स० प्रथमावत्॥

(सहाञ्च् शब्दः) साथ चलनेवाला ।

सध्यङ्, सध्यञ्चौ, सध्यञ्चः १ । सध्यञ्चम्, सध्यञ्चौ, सध्रीचः २ । सध्रीचा, सध्र्यग्भ्याम्, सध्र्यग्भिः ३ । सध्रीचे सध्र्यग्भ्याम्, सध्र्यग्भ्यः ४ । सध्रीचः सध्र्यग्भ्याम् सध्र्यग्भ्यः, ५ । सध्रीचः सध्रीचोः, सध्रीचाम् ६ । सध्रीचि, सध्रीचोः, सध्र्यक्षु ७ । स० प्रथमावत् ॥

(तिरसञ्च् शब्दः) तिरछी चाल वाला ।

तिर्यङ्, तिर्यञ्चौ, तिर्यञ्चः १ । तिर्यञ्चम्, तिर्यञ्चौ, तिरश्चः २ । तिरश्चा, तिर्यग्भ्याम्, तिर्यग्भिः ३ । तिरश्चे, तिर्यग्भ्याम्, तिर्यग्भ्यः ४ । तिरश्चः, तिर्यग्भ्याम्, तिर्यग्भ्यः ५ तिरश्चः, तिरश्चोः, तिरश्चाम् ६ । तिरश्चि, तिरश्चोः, तिर्यक्षु ७ । स० प्रथमावत् ।

(प्राञ्च् शब्दः) पूजावाचक ।

प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः १ । प्राञ्चम्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः २ । प्राञ्चा, प्राङ्भ्याम्, प्राङ्भिः ३ । प्राञ्चे, प्राङ्भ्याम्, प्राङ्भ्य ४ । प्राञ्चः, प्राङ्भ्याम्, प्राङ्भ्यः ५ । प्राञ्चः, प्राञ्चोः प्राञ्चाम्, ६ । प्राञ्चि, प्राञ्चोः, ।प्राङ्षु प्राङ्क्षु ७ । स० प्रथमावत् ॥

(क्रुञ्च शब्दः) कुञ्ज पक्षी ।

क्रुङ्, क्रुञ्चौ, क्रुञ्चः १ । क्रुञ्चम्, क्रुञ्चौ, क्रुञ्चः २ । क्रुञ्चा, क्रुङ्भ्याम्, क्रुङ्भिः ३ । क्रुञ्चे, क्रुङ्भ्याम्, क्रुङ्भ्यः ४ । क्रुञ्चः, क्रुङ्भ्याम्, क्रुङ्भ्यः ५ । क्रुञ्चः, क्रुञ्चोः, क्रुञ्चाम् ६ । क्रुञ्चि, क्रुञ्चोः, क्रुङ्षु क्रुङ्क्षु ७ । स० प्रथमावत् ॥

लवपुरम्=लाहौर । जयपुरम्=जयपुर । योधपुरम्=जोधपुर उदयपुरम्=उदयपुर । लक्ष्मणपुरम्=लखनऊ । पुरुषपुरम्= पेशावर - कर्णपुरम्=कानपुर । अर्गलपुरम्=आगरा । वाराणसी= बनारस । प्रयागः=इलाहाबाद । कालिकता=कलकत्ता । मुम्बा- पुरी=बम्बई । मयराष्ट्रम्=मेरठ । अजमीढ़ः=अजमेर । पाटलि- पुत्रम्=पटना । अवन्तिपुरी=उज्जैन । कृष्णपुरी=मथुरा । इन्द्र- प्रस्थम्=देहली ।

(पयोमुच् शब्दः) बादल ।

पयोमुक्-ग्, पयोमुचौ, पयोमुचः १।पयोमुचम्, पयोमुचौः पयोमुचः २ । पयोमुचाः पयोमुग्भ्याम् । पयोमुग्भिः ३ । पयोमुचे, पयोमुग्भ्याम्, पयोमुग्भ्यः ४ । पयोमुचः, पयोमु- ग्भ्याम्, पयोमुग्भ्यः ५ । पयोमुचः, पयोमुचोः, पयोमुचाम् ६ । पयोमुचि, पयोमुचोः. पयोमुक्षु ७ । स० प्रथमावत् ॥

(महत् शब्दः) बड़ा ।

महान्, महान्तौ, महान्तः १ । महान्तम्; महान्तौ, महतः २ । महता, महद्भ्याम्, महद्भिः ३ । महते, मह- द्भ्याम्, महद्भ्यः ४ । महतः, महद्भ्याम्, महद्भ्यः ५ । महतः, महतोः, महताम् ६ । महति, महतोः, महत्सु ७ । स० हे महन् ! हे महान्तौ, हे महान्तः ।

(ददत् शब्दः) देता हुआ ।

ददत्, ददतौ, ददतः १ । ददतम्, ददतौ ददतः २ । ददता, ददद्भ्याम, ददद्भिः ३ । ददते ददद्भ्याम्, ददद्भ्यः ४ । ददतः, ददद्भ्याम, ददद्भ्यः ५ । ददतः, ददतोः, ददताम्

६ । ददति, ददतोः ददत्सु ७ । स० प्रथमावत् । इसी प्रकार जक्षत् (खाता हुआ) जाग्रत् (जागता हुआ) दरिद्रत् (कंगाल होता हुआ) शासत् (शिक्षा करता हुआ) चकाशत् (प्रकाश करता हुआ) के रूप होते हैं।

(तादृश् शब्द) तैसा।

तादृक्-ग्, तादृशौ, तादृशः १ तादृशम्, तादृशौ, तादृशः २। तादृशा, तादृग्भ्याम्, तादृग्भिः ३। तादृशे, तादृग्भ्याम्, तादृग्भ्यः ४। तादृशः, तादृग्भ्याम्, तादृग्भ्यः ५। तादृशः, तादृशोः तादृशाम् ६। तादृशि, तादृशोः, तादृक्षु ७। स० प्रथमावत्॥

(विश् शब्दः) प्रवेश करनेवाला।

विट्-विड्, विशौ, विशः १ विशम्, विशौ, विशः २। विशा, विड्भ्याम्, विड्भिः ३। विशे, विड्भ्याम् विड्भ्यः ४। विशः, विड्भ्याम् विड्भ्यः ५। विशः विशोः, विशाम् ६। विशि, विशोः, विट्त्सु विट्सु ७। स० प्रथमावत्॥

(नश् शब्दः) नाशवान्।

नक्-ग् ट्-ड्, नशौ, नशः १। नशम्, नशौ, नशः २। नशा, नड्-ग्भ्याम्, नड्-ग्भिः ३। नशे नड् ग्भ्याम्, नड्-ग्भ्यः ४। नशः नड्-ग्भ्याम्, नड्-ग्भ्यः ५। नशः, नशोः, नशाम् ६। नशि, नशोः, नक्षु, नट्त्सु नट्सु ७। स० प्रथमावत्॥

(भाषा बनाओ।)

युष्माकं युञ्जः खञ्जः सन्ति। एते राजानो विश्वराजि विश्वाधं कुर्वन्ति। तस्मै सुपदे नमोऽस्तुमे। एतस्याऽग्निमथो भ्रज्जः पात्रं वरं नास्ति। भवतस्तरवो नयराव् प्राच्यां प्रतीच्यां उ-

दीच्यां वा दिशि सन्ति । तिरश्चां कुटिला गतिः । यादृक् करणं तादृक् भरणमितीश्वरीय नियमः। जयपुरं प्राचीनं नगरं वर्त्तते ॥

(षष् शब्दः) छः।

षट्-ड् १। षट्-ड् २। षड्भिः ३। षड्भ्यः ४। षड्भ्यः ५ षण्णाम् ६। षट्सु, षट्त्सु ७॥

(पिपठिस् शब्दः) पढ़ने की इच्छा करने वाला।

पिपठीः, पिपठिषौ, पिपठिषः, १। पिपठिषम् पिपठिषौ,पिपठिषः २। पिपठिषा, पिपठीर्भ्याम् , पिपठीर्भिः ३। पिपठिषे पिपठीर्भ्याम् , पिपठीर्भ्यः ४। पिपठिषः, पिपठीर्भ्याम् । पिपठीर्भ्यः ५। पिपठिषः पिपठिषोः, पिपठिषाम् ६। पिपठिषि, पिपठिषो, पिपठीः षु-ष्षु ७। स० प्रथमावत् ॥

(चिकीर्ष् शब्दः) करने की इच्छा करनेवाला।

चिकीः, चिकीर्षौ, चिकीर्षः, १। शेषरूप पिपठिषवत् ।

(विद्वस् शब्दः) विद्वान् आलिम्।

विद्वान्, विद्वांसौ, विद्वांसः १। विद्वांसम् , विद्वांसौ, विदुषः २। विदुषा, विद्वद्भ्याम् विद्वद्भिः ३। विदुषे, विद्वद्भ्याम् विद्वद्भ्यः ४।विदुषः, विद्वद्भ्याम् . विद्वद्भ्यः ५। विदुषः, विदुषोः, विदुषाम ६। विदुषि, विदुषोः, विद्वत्सु ७ ; हे विद्वन् ! हे विद्वांसौ, हे विद्वांसः॥

(पुंस् शब्दः) पुरुष।

पुमान्, पुमांसौ, पुमांसः १। पुमांसम् ,पुमांसौ, पुंसः २।

पुंसा, पुम्भ्याम्, पुंभिः ३। पुंसे, पुंभ्याम्, पुंभ्यः ४। पुंसः, पुंभ्याम्, पुंभ्यः ५। पुंसः, पुंसोः, पुंसाम् ६। पुंसि, पुंसोः, पुंसु ७। हे पुमन्! हे पुमांसौ, हे पुमांसः।

(उशनस् शब्दः) शुक्रः।

उशना, उशनसौ, उशनसः १। उशनसम्, उशनसौ, उशनसः २। उशनसा, उशनोभ्याम्, उशनोभिः ३। उशनसे, उशनोभ्याम्, उशनोभ्यः ४। उशनसः, उशनोभ्याम्, उशनोभ्यः ५। उशनसः, उशनसोः, उशनसाम् ६। उशनसि, उशनसोः, उशनस्सु ७। स० हे उशनन्-उशनः-उशन, हे उशनसौ, हे उशनसः॥

(अनेहस् शब्दः) समय।

अनेहा, अनेहसौ, अनेहसः १। अनेहसम्, अनेहसौ, अनेहसः २। अनेहसा, अनेहोभ्याम्, अनेहोभिः ३। अनेहसे अनेहोभ्याम्, अनेहोभ्यः ४। अनेहसः, अनेहोभ्याम्, अनेहोभ्यः ५। अनेहसः, अनेहसोः, अनेहसाम् ६। अनेहसि, अनेहसोः, अनेहस्सु ७। स० हे अनेहः! हे अनेहसौ, हे अनेहसः।

(वेधस् शब्दः) विधाता।

वेधाः, वेधसौ, वेधसः १। शेषरूप अनेहस्वत्॥

(अदस् शब्दः) वह।

असौ, अमू, अमी १। अमुम्, अमू, अमून् २। अमुना, अमूभ्याम्, अमीभिः ३। अमुष्मै, अमूभ्याम्, अमीभ्यः ४। अमुष्मात् अमूभ्याम्, अमीभ्यः ५। अमुष्य, अमुयोः, अमीषाम् ६। अमुष्मिन्, अमुयोः, अमीषु ७॥

(धनिन् शब्दः) धनवान् ।

धनी, धनिनौ, धनिनः १ धनिनम् , धनिनौ, धनिनः २ धनिना, धनिभ्याम् , धनिभिः ३ धनिने, धनिभ्याम् , धनिभ्यः ४ धनिनः, धनिभ्याम् : धनिभ्यः ५ धनिनः, धनिनोः, धनिनाम् ६ धनिनि, धनिनोः, धनिषु ७ स० हे धनिन् ! हे धनिनौ हे धनिनः ॥

(क्वसु प्रत्ययान्त तस्थिवस् शब्दः) ठहरा हुआ ।

तस्थिवान् , तस्थिवांसौ, तस्थिवांसः १ । तस्थिवांसम् , तस्थिवांसौ, तस्थुषः २ । तस्थुषा, तस्थिवद्भ्याम् , तस्थिवद्भिः ३ तस्थुषे, तस्थिवद्भ्याम् , तस्थिवद्भ्यः ४ । तस्थुषः, तस्थिवद्भ्याम् , तस्थिवद्भ्यः ५ । तस्थुषः, तस्थुषोः, तस्थुषाम् ६ । तस्थुषि, तस्थुषोः, तस्थिवत्सु ७ । स० हे तस्थिवन् ! हे तस्थिवांसौ, हे तस्थिवांसः ॥

(शुश्रुवस् शब्दः) जिसने सुना हो ।

शुश्रुवान् , शुश्रुवांसौ, शुश्रुवांसः १ । शुश्रुवांसम् , शुश्रुवांसौ, शुश्रूषः २ । शुश्रूषा, शुश्रुवद्भ्याम् , शुश्रुवद्भिः ३ शुश्रूषे, शुश्रुवद्भ्याम् , शुश्रुवद्भ्यः ४ । शुश्रूषः, शुश्रुवद्भ्याम् , शुश्रुवद्भ्यः ५ । शुश्रूषः, शुश्रूषोः शुश्रुषाम् ६ । शुश्रूषि, शुश्रूषोः, शुश्रुवत्सु ७ । स० हे शुश्रुवन् ! ॥

बलिष्ठः=बहुत बलवान् , कनिष्ठः=छोटा । घनिष्ठः=बहुत गाढ़ा । दविष्ठम्=बहुत दूर । पटिष्ठ=बहुत चतुर । धर्मिष्ठः= बहुत धर्मात्मा । पापिष्ठः=बहुत पापी । भूयिष्ठम्=बहुत ही । हस्तक्षेपः=दस्तन्दाजी ॥

इति हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

(हान्त उपानह् शब्दः) जूता ।

उपानत्-द्, उपानहौ, उपानहः १ । उपानहम्, उपानहौ, उपानहः २ । उपानहा, उपानद्भ्याम्, उपानद्भिः ३ । उपानहे, उपानद्भ्याम्, उपानद्भ्यः ४ । उपानहः, उपानद्भ्याम्, उपानद्भ्यः ५ । उपानहः उपानहोः, उपानहाम् ६ । उपानहि, उपानहोः, उपानत्सु ७ । स० प्रथमावत् ॥

(हान्त उष्णिह् शब्दः)

उष्णिक्-ग्, उष्णिहौ, उष्णिहः १ । उष्णिहम्, उष्णिहौ, उष्णिहः २ । उष्णिहा, उष्णिग्भ्याम्, उष्णिग्भिः ३ । उष्णिहे, उष्णिग्भ्याम्, उष्णिग्भ्यः ४ । उष्णिहः, उष्णिग्भ्याम्, उष्णिग्भ्यः ५ । उष्णिहः, उष्णिहोः, उष्णिहाम् ६ । उष्णिहि, उष्णिहोः, उष्णिक्षु ७ । स० प्रथमावत् ।

(वान्तोदिव् शब्दः) आकाश ।

द्यौः, दिवौ, दिवः १ । दिवम्, दिवौ, दिवः २ । दिवा, द्युभ्याम्, द्युभिः ३ । दिवे, द्युभ्याम्, द्युभ्यः ४ । दिवः, द्युभ्याम्, द्युभ्यः ५ । दिवः, दिवोः, दिवाम् ६ । दिवि, दिवोः द्युषु ७ ।

(रेफान्तो गिर् शब्दः) वचन, वाणी ।

गीः, गिरौ, गिरः १ । गिरम्, गिरौ, गिरः २ । गिरा, गीर्भ्याम्, गीर्भिः ३ । गिरे, गीर्भ्याम्, गीर्भ्यः ४ । गिरः, गीर्भ्याम्, गीर्भ्यः ५ । गिरः, गिरोः, गिराम् ६ । गिरि, गिरोः, गीर्षु ७ । एवं 'पुर्' शब्दस्य रूपाणि विज्ञेयानि ।

(रेफान्तश्चतुर् शब्दः) चार ।

चतस्रः १ । चतस्रः २ चतसृभिः ३ । चतसृभ्यः ४ । चतसृभ्यः ५ । चतसृणाम् ६ । चतसृषु ७ ।

(मान्तः किम् शब्दः) कौन ।

का, के, काः १ । काम् , के, काः २ । कया, काभ्याम् , काभिः ३ । कस्यै, काभ्याम् , काभ्यः ४। कस्याः, काभ्याम् , काभ्यः ५। कस्याः, कयोः, कासाम् ६ । कस्याम् , कयोः, कासु ७ ।

(मान्त इदम्शब्दः) यह ।

इयम् , इमे, इमाः १ । इमाम्–एनाम् , इमे-एने, इमाः-एनाः २। अनया-एनया, आभ्याम् , आभिः ३। अस्यै, आभ्याम् , आभ्यः ४ । अस्याः, आभ्याम् , आभ्यः ५ । अस्याः अनयोः–एनयोः, आसाम् ६ । अस्याम् , अनयोः–एनयोः, आसु ७ ।

(दान्तस्त्यद्ध शब्दः) वह ।

त्या, त्ये,त्याः १ । त्याम् , त्ये, त्याः २ । त्यया, त्याभ्याम् , त्याभियः ३। त्यस्यैः, त्याभ्याम् , त्याभ्यः ४ । त्यस्याः, त्याभ्याम् त्याभ्यः ५। त्यस्याः, त्ययोः, त्यासाम् ६। त्यस्याम्, त्ययोः, त्यासु एवमेव तद् यद् एतद्शब्दानां रूपाणि बोध्यानि ।

(चान्तः वाच्शब्दः) वाणी ।

वाक्-ग् , वाचौ, वाचः १ । वाचम् , वाचौ, वाचः २ । वाचा, वाग्भ्याम् , वाग्भिः ३ । वाचे, वाग्भ्याम् , वाग्भ्यः ४ । वाचः वाग्भ्याम् , वाग्भ्यः ५ । वाचः, वाचोः, वाचाम् ६ । वाचि, वाचोः, वाक्षु ७ ।

(पान्तोऽप् शब्दः) जल ।

आपः १ । अपः २ । अद्भिः ३ । अद्भ्यः ४ । अद्भ्यः ५ । अपाम् ६ । अप्सु ७ ।

(शान्तो दिश् शब्दः) दिशा ।

दिक्-ग् , दिशौ, दिशः १ । दिशम् , दिशौ, दिशः २ । दिशा, दिग्भ्याम् , दिग्भिः ३ । दिशे, दिग्भ्याम् , दिग्भ्यः ४ ।

दिशः, दिग्भ्याम्, दिग्भ्यः ५, दिशः, दिशोः, दिशाम् ६।
दिशि, दिशोः, दिक्षु ७।

(भाषा बनाओ)

भवतेयमुपानत् कियता मूल्येन क्रीता ? तिसृभिर्मुद्राभिः। द्यौः शान्तिः। चतस्रोऽवस्था शरीरस्य वृद्धिर्यौवनं सम्पूर्णता ततः किञ्चित्परिहाणिश्चेति। अद्य स्त्रीसमाजे कासां कासां विदुषीनामबालानां व्याख्यानानि भविष्यन्ति ?। श्रीमत्याः सरलादेव्याः सावित्रीदेव्याः प्रियंवदायाश्च । वाचमुवाच कौत्सः। अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति। चतसृषु दिक्षु परिभ्रम्य समागतोऽहम्। आभ्यो बालिकाभ्यः फलानि ददानि ?

(संस्कृत बनाओ)

आपने यह जूता कितने मूल्य में लिया है ? तीन रुपये में। हे परमात्मन् ! आकाश शान्तिमय हो। देह की चार दशा होती हैं। वृद्धि, यौवन, सम्पूर्णता और चतुर्थी ह्रासयुक्त। आज महिला परिषद् में किन २ विदुषी स्त्रियों के व्याख्यान होंगे ? श्रीमती सरलादेवी सावित्री देवी और प्रियंवदाजी के। जल से शरीर के अवयव शुद्ध होते हैं। चारो दिशा में घूम कर आया हूं।

(शान्तो दृश्शब्द) देखना।

दृक्-ग्, दृशौ, दृशः १। दृशम्, दृशौ, दृशः २। दृशा, दृग्भ्याम्, दृग्भिः ३। दृशे, दृग्भ्याम्, दृग्भ्यः ४। दृशः, दृग्भ्याम्, दृग्भ्यः ५। दृशः, दृशोः, दृशाम् ६। दृशि, दृशोः, दृक्षु ७॥

(षान्तत्विष् शब्दः) प्रकाश।

त्विट्-ड्, त्विषौ, त्विषः १। त्विषम्, त्विषौ, त्विषः २। त्विषा, त्विड्भ्याम्, त्विड्भिः ३। त्विषे, त्विड्भ्याम्, त्विड्भ्यः

। ४ त्विषः, त्विड्भ्याम्, त्विड्भ्यः ५ । त्विषः, त्विषोः, त्विषाम् ६ । त्विषि, त्विषोः, त्विट्त्सु-त्विट्सु ७ ।

(षान्तः सजूष् शब्दः) साथ में सेविता वा प्रीतिकर्त्ता ।

सजूः, सजुषौ, सजुषः १ । सजुषम् , सजुषौ, सजुषः २। सजुषा, सजूर्भ्याम्, सजूर्भिः ३ । सजुषे, सजूर्भ्याम्, सजूर्भ्यः ४ । सजुषः सजूर्भ्याम् , सजूर्भ्यः, ५ । सजुषः, सजुषोः, सजुषाम् ६ । सजुषि सजुषोः, सजूः षु-ष्षु ७ । एवमाशीः ।

(सान्तोऽदस्शब्दः) वह ।

असौ, अमू, अमूः १ । अमूम् , अमू, अमूः २ । अमुया, अमूभ्याम्, अमूभिः ३ । अमुष्यै, अमूभ्याम्, अमूभ्यः ४ । अमुष्याः अमूभ्याम्, अमूभ्यः ५ । अमुष्याः, अमुयोः, अमूषाम् ६ । अमुष्याम्, अमुयोः, अमूषु ७ ॥

इतिहलन्तस्त्रीलिङ्ग प्रकरणम् ॥

——:※:——

सहृदयः=दयालु । प्रवणः=झुका हुआ । चतुष्पथः=चौराहा । धावल्यम्=सफेदी । अधीरः=भीरु । कथङ्कारम्=क्यों । अङ्कः=गोद । साधुवादः=मुबारिकबादी । शुभसंवादः=खुशखबरी । क्षुभितः=व्याकुल । हर्षः=खुशी । विषादः=रंज । प्रणिपातः=अदब । प्रकम्पनम्=कांपना । चङ्क्रमणम्=बार २ घूमना । तोलनम्=तोलना । मापनम्=नापना । प्रभातम्=प्रातःकाल, सुबह । प्रवरः=श्रेष्ठ, अच्छा ।

(भाषा बनाओ)

सहृदयानां मित्राणामुपदेशं हृदि धारयामि । चतुष्पथे सन्ति न वञ्चकास्ते । ददामि साधुवादांस्ते । कीदृशः शुभसंवादः श्रोतुमिच्छामि भो सखे ! हर्ष विषादौ कथङ्कारं भवतः ।

अभूत् स नम्रः प्रणिपातशिक्षया। विषं चङ्क्रमणं रात्रौ। प्रभातं प्रभूतं तमस्तद्गतम्। वचस्तत्र प्रयोक्तव्यम् यत्रोक्ते लभते फलम्। मद्यपानां मांसाशकानां च बुद्धिर्विपरीता भवति अतएव बुद्धिमद्भिराभ्यां दूरं स्थेयम्। क्षुभितस्य तस्य पुरुषस्य कथा विचित्रा।

(संस्कृत बनाओ)।

मेहरबान मित्रों के उपदेश को हृदय में धारण करता हूं। वे वञ्चक चौराहे पर नहीं हैं। आपके लिये मुबारिकबादी देता हूँ। हे मित्र ! कैसी खुशखबरी है उसको सुनना चाहता हूं। हर्ष विषाद क्यों होते हैं। प्रणिपात की शिक्षा से वह नम्र हुआ। धैर्य से कार्य सिद्ध होता है।

——:*:——

अथ हलन्त नपुंसकलिङ्ग प्रकरणम्।

(स्वनडुह् शब्दः) सुन्दर बैलवाला कुल।

स्वनडुद्-त्, स्वनडुही, स्वनड्वांहि १। स्वनडुद्-त्, स्वनडुही, स्वनड्वांहि २॥*

(वार् शब्दः) जल।

वाः, वारी, वारि, १। वाः वारी, वारि २ वारा वार्भ्याम्, वार्भिः ३। वारे, वार्भ्याम्, वार्भ्यः ४। वारः, वार्भ्याम्, वर्भ्यः ५। वारः, वारोः, वाराम् ६। वारि, वारोः, वार्षु ७। स० प्रथमावत्॥

(किम् शब्दः) कौन।

किम्, के कानि १। किम्, के कानि २॥

---

* प्रथमा तथा द्वितीया विभक्ति के जहाँ केवल रूप लिखे गये हों वहां शेष रूप पुल्लिंगवत् समझने चाहिये।

(इदम् शब्दः) यह ।

इदम्, इमे इमानि १। इदम्-एनत्, इमे-एने इमानि एनानि २॥

(एतद् शब्दः) यह ।

एतत्, एते, एतानि १। एतत्, एते, एतानि २॥

(ब्रह्मन् शब्दः) ईश्वर ।

ब्रह्म, ब्रह्मणी, ब्रह्माणि १। ब्रह्म, ब्रह्मणी, ब्रह्माणि २।

(अहन् शब्दः) दिन ।

अहः, अह्नी-अहनी, अहानि १। अहः, अह्नी-अहनी, अहानि २। अह्ना, अहोभ्याम्, अहोभिः ३। अह्ने, अहोभ्याम्, अहोभ्यः ४। अह्नः, अहोभ्याम्, अहोभ्यः ५। अह्नः, अह्नोः, अह्नाम् ६। अह्नि, अह्नोः, अहस्सु ७। स० प्रथमावत्।

(दण्डिन् शब्दः) दण्डग्रहणकर्त्ता कुल ।

दण्डि, दण्डिनी, दण्डीनि १। दण्डि, दण्डिनी, दण्डीनि २

[सुपथिन् शब्दः] सुपथगामी कुल ।

सुपथि, सुपथी, सुपन्थानि १। सुपथि, सुपथी, सुपन्थानि २।

[ऊर्ज् शब्दः] वली कुल ।

ऊर्क्-ग्, ऊर्जी, ऊर्ञ्जि १। ऊर्क्-ग्, ऊर्जी, ऊर्ञ्जि २। ऊर्जा, ऊर्ग्भ्याम्, ऊर्ग्भिः ३। ऊर्जे, ऊर्ग्भ्याम्, ऊर्ग्भ्यः ४। ऊर्जः, ऊर्ग्भ्याम्, ऊर्ग्भ्यः ५। ऊर्जः, ऊर्जोः, ऊर्जाम् ६। ऊर्जि, ऊर्जोः, ऊर्क्षु ७। स० प्रथमावत्।

[तद् शब्दः] वह ।

तत्, ते, तानि १। तत्, ते, तानि २।

[यद् शब्दः] जो ।

यद्, ये, यानि १। यद्, ये, यानि २।

[शकृत् शब्दः] विष्ठा, मल ।

शकृत् , शकृती, शकृन्ति १ । शकृत् , शकृती, शकृन्ति २ । शकृता, शकृद्भ्याम्, शकृद्भिः ३। शकृते, शकृद्भ्याम् , शकृद्भ्यः ४ । शकृतः, शकृद्भ्याम् , शकृद्भ्यः ५ । शकृतः, शकृतोः, शकृताम् ६ । शकृति, शकृतोः, शकृत्सु ७। स० प्रथमावत् ॥

[ददत् शब्दः] देता हुआ कुल ।

ददत्-द्, ददती, ददन्ति ददति १। ददत्-द्, ददती, ददन्ति-ददति २ ।

[तुदत् शब्दः] पीड़ा देता हुआ कुल ।

तुदत्-द्, तुदन्ती–तुदती, तुदन्ति १ । तुदत्–द् तुदन्ती–तुदती, तुदन्ति २ । शेषरूप ददत् शब्द के समान ।

[भात् शब्दः] प्रकाश ।

भात्–द्, भाती–भान्ती, भान्ति १ । भात्-द्, भान्ती–भाती, भान्ति २ । शेष रूप तुदत् पुंवत् ।

[पचत् शब्दः] पकाता हुआ कुल ।

पचत् , पचन्ती, पचन्ति १ । पचत् , पचन्ती, पचन्ति २।

[दीव्यत् शब्दः] खेलता हुआ कुल ।

दीव्यत्-द्, दीव्यन्ती, दीव्यन्ति १ । दीव्यत्-द्, दीव्यन्ती, दीव्यन्ति २ । शेषरूप तुदत्वत् ॥

[धनुष् शब्दः] चाप ।

धनुः, धनुषी, धनूंषि १ । धनुः, धनूषी, धनूंषि २ । धनुषा, धनुर्भ्याम् , धनुर्भिः ३ । धनुषे, धनुर्भ्याम् , धनुर्भ्यः ४। धनुषः, धनुर्भ्याम् , धनुर्भ्यः ५ । धनुषः, धनुषोः, धनुषाम् ६ । धनुषि, धनुषोः, धनुःषु–धनुष्षु ७ । स० प्रथमावत् ॥

इसी प्रकार चक्षुष् (आंख) हविष् (होम की सामग्री) पयस् (जल) ओकस् (स्थान) शब्दों के रूप होते हैं।

[सुपुंस् शब्दः] श्रेष्ठ पुरुषों का कुल।

सुपुम्, सुपुंसी, सुपुमांसि १। सुपुम्, सुपुंसी, सुपुमांसि २। सुपुंसा, सुपुंभ्याम्, सुपुंभिः ३। सुपुंसे, सुपुंभ्याम्, सुपुंभ्यः ४। सुपुंसः, सुपुंभ्याम्, सुपुंभ्यः ५। सुपुंसः, सुपुंसोः, सुपुंसाम् ६। सुपुंसि, सुपुंसोः, सुपुंसु ७ स० प्रथमावत्।

[अदस् शब्दः] वह।

अदः, अमू, अमूनि १। अदः, अमू, अमूनि २।

इति हलन्तनपुंसकलिंगाः शब्दाः समाप्ताः।

——::o::——

याचनम्=मांगना। नर्त्तनम्=नाचना। कर्त्तनम्=काटना। निक्षेपणम्=फेंकना। प्रेषणम्=भेजना। वादनम्=बजाना। शयनम्=सोना। जागरणम्=जागना। अवलम्बनम्=सहारा। करणम्=करना। भरणम्=भरना। धरणम्=धरना। अध्ययनम्=पढ़ना। अध्यापनम्=पढ़ाना। मानम्=तौलना। दर्शनम्=देखना। निष्क्रमणम्=निकलना। प्रवेशनम्=घुसना। अवगुण्ठनम्=घूंघट। लुण्ठनम्=लेटना। आरोहणम्=चढ़ना। लम्बनम्=लटकना।

साधारणोपदेशः (१)

ईश्वरः सर्वव्यापकोऽस्ति। यौष्माकीणानि समानि कार्याणि। सर्वदा पश्यति. तेन किमप्यज्ञातं नास्ति। तद्गृहं शीघ्रं नश्यति यस्मिन् गृहे सदा कलहो भवति। सज्जना यत्कर्मारभन्ते तन्मध्ये न त्यजन्ति। विपदि धैर्यमेव सहायतां

ददाति । विद्यासमं नास्ति धनं जगत्याम् । प्रतिवासिभिः सह मेलनं रक्षणीयं जनैः समैश्च सह बन्धुवद् वर्त्तितव्यम् । शरीरं पवित्रं रक्षणीयं पवित्रैर्बालकैः सह समे जनाः स्नेहं कुर्वन्ति । अधर्मेण यद् धनमर्ज्यते[1] तन्न तिष्ठति यथाऽऽगच्छति तथैव गच्छति ।

साधारणोपदेशः (२)

कश्चिदपि जीवो न क्लेशनीयः, यथात्मनि सुखदुःखे भवतस्तथैव सर्वत्र विज्ञेयम् । यः शुद्ध-भावेन कार्यं करोति जगदीश्वरस्तस्य सहायतां करोति । परोपकारिणो जनाः, सुखिनो भवन्ति । योऽन्येषां वृद्धिं दृष्ट्वा विषीदति स सर्वदा दुःखं लभते । यत्कार्यं स्वकीयाऽधिकारे भवेत् तत्सत्यतया कार्यम् । यो युष्माकं विश्वासं कुर्यात्तेन सह विश्वासघातो नहि कर्त्तव्यः । कटुभाषणं कदापि न विधेयम्, कटुवचनं शायकवद् हृदि क्षतं[2] करोति । दुर्जनानां संगतिः कदापि न कर्त्तव्या, अनया हानिरेव भवति न च लाभः । दुर्जनः स्वमित्रैः सह विश्वासघातं[3] कुर्वन्ति, अतएव इत्थंभूतेषु नरेषु विश्वासो न विधेयः धर्मकार्येषु विघ्ना बाहुल्येन भवन्ति, अतएव तत्करणे विलम्बो न कर्तव्यः ।

साधारणोपदेशः (३)

शुभकर्मणां शुभं फलं भवति, अशुभकर्मणां चाशुभम् । मित्रं तदेवास्ति यदापत्काले न विजहाति[4] । शत्रुर्मधुरा[5]लापमपि कुर्यात्तथापि तस्य विश्वासो न कार्यः । महतामाज्ञा सर्वदा मन्तव्या । अनेनैव युष्माकं कल्याणमस्ति । अविचार्य[6] किञ्चिदपि कार्यं न कार्यम्, नतु पश्चात्पश्चात्तापं करिष्यथ ।

---

१ इकट्ठा किया जाता है । २ घाव । ३ धोखा देना ।
४ छोड़ता है । ५ मीठा बोलना ६ बिना विचार के ।

असत्यं न भाषणीयम्, असत्यभाषिणां[1] कश्चिदपि विश्वासं न करोति। सविद्यस्य[2] नरस्य सर्वत्र प्रतिष्ठा भवति, मूढस्य[3] चाऽप्रतिष्ठा भवति। सर्वेषां शुभचिन्तकतायां स्थेयं न चाऽशुभ-चिन्तकतायाम्। मरणान्ते पापपुण्यमन्तरा नान्यत् सत्रा गच्छति। सर्वैः सह मधुरालापेन भाव्यं कटुवचनं केनापि सह नोच्चारणीयम्॥

साधारणोपदेशः (४)

सद्गुणैर्मनुष्याः पूज्यन्ते गुणमन्तराकस्याप्यादरो न भवति। यथा शुकान् सारिकाश्च[5] जनाः पालयन्ति न च काकान्[6]। शिक्षाप्रदानि वाक्यानि न रोचन्ते[7], इदं प्रायकं दृष्टम् यथा यावत्कटुकं भेषजं न पीयते तावद् ज्वरो न नश्यति। महतां समीपे निवासेन लघवोऽपि[8] महीयन्ते[9], इदं प्रत्यक्षमस्ति यथा लता वृक्षसदृशी वर्धते। उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये। पयः पानं भुजङ्गानां[10] केवलं विषवर्धनम्। पाप-कर्माणि कृत्वा कश्चित् सुखं न कामयेत[11], स कथं सुखभाग्[12] भवेत् यथा—अर्कवृक्षारोपणेन[13] किमसौ आम्रो भवितुमर्हति अपितु न।

साधारणोपदेशः (५)

वेदः सत्यविद्यानां पुस्तकमस्ति तस्य पठनं पाठनं श्रवणं श्रावणं च मनुष्यमात्रस्य परमधर्मोऽस्ति। सत्यग्रहणकरणे असत्यस्य च परित्यागे सर्वदा सर्वैरुद्यतेन भाव्यम्। सर्वाणि कर्माणि धर्मानुसारेण सत्यमसत्यं च विचार्य कर्त्त-व्यानि। सर्वैः सह प्रीतिपूर्वकं धर्मानुसारेण यथायोग्यं वर्त्ति-तव्यम्॥ शिशवः! प्रभाते उत्थाय प्राणीश्वरस्य ध्यानं कुरुत

---

१ झूँठ बोलने वालों को। २ पढ़े लिखों का। ३ मूर्ख को। ४ बिना। ५ मैंना। ६ कव्वों को। ७ अच्छे लगते हैं। ८ छोटे। ९ बड़े हो जाते हैं। १० सापों का। ११ चाहे। १२ सुखी। १३ आक के पेड़॥

येन युष्मदर्थं नानाविधानि[१] वस्तूनि विरचितानि[२]। प्रातरुत्थाय यत्कार्यं क्रियते तस्मिन्मनः सम्यग् लगति यथा पठनं प्रभाते भवति न तथेतरस्मिन् काले संजायते प्रातःकाले यत् स्मियते न तच्छीघ्रं विस्मयते, बुद्धिश्च विवर्धते।

साधारणोपदेशः (६)

उपहासो[३] वैरस्य मूलमस्ति, अतएवोपहासः केनापि सह न कर्तव्यः। यदि कश्चिद् युष्माकमुपहासं कुर्यादेवं वैरं च मन्येत तथापि युष्माभिर्नैवं कार्यम् एवमेव करणेन युष्माकं कल्याणं भविष्यति। यो नरोऽनुपकारे[४] उपकारं[५] करोति स उत्तमः, योऽनुपकारेऽनुपकारं करोति स मध्यमः, यश्चोपकारेऽनुपकारं कुरुतेऽसौ नीचः। माता पित्राचार्याणां ये बालका आज्ञां मन्तारस्त एव सुखं भोक्तारो भवन्ति अभिवादनशीलस्य[६] नित्यं वृद्धोपसेविनः। चत्वारि तस्य वर्धन्त आयुर्विद्यायशोबलम्।

साधारणोपदेशः (७)

दुःखे केवलमीश्वर एव साहाय्यं करोति तेनैव, अस्मदीयानि शरीराणि मातुरुदरे विरचितानि। तेनैव च सकलानीन्द्रियाणि दत्तानि। यैरिन्द्रियैरूपरसगन्धस्पर्शशब्दादीन् विषयान् गृह्णीमः। यथा नेत्रेण रूपं पश्यामः जिह्वया रसमास्वादामहे। नासिकया गन्धं जिघ्रामः। त्वचा स्पर्शं विजानीमः। श्रोत्रेण शब्दं शृणुमः। इमानि विश्वानीन्द्रियाणि ज्ञानसाधनानि सन्ति। नेत्रे विकारे सति वयं द्रष्टुमसमर्थाः। सर्वं जगद्ध्वान्तमयंप्रतीयते। रसनायां विकारे जातेसति मधुराम्ललवणकटुकषायतिक्तारसान् विज्ञातुमसमर्थाः। एवमेव सर्वत्र विज्ञेयम्। य इत्थमुपकर्ता किं तस्याज्ञा नहि मन्तव्या ? अपितु, अवश्यमेव मन्तव्या स्वप्नेऽपि न विस्मर्तव्या।

बहुत तरह के-२बनाये हैं-३हंसी ठट्ठा-४बुराई में-५ भलाई को-६प्रणाम कर्त्ता को १ ;

साधारणोपदेशः (८)

धर्मस्य सार्वभौमानि कानि लक्षणानि इति जिज्ञासा वर्तते धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीरविद्यासत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥१॥ वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद् धर्मस्य लक्षणम् ॥ इति मनुमहाराजेन धर्मचिह्नानि प्रदर्शितानि। किमेतानि सर्वजनीनानि, उताहो विरुद्धानि। विज्ञानदृष्ट्या तु विश्वजनीनानि परन्त्वन्धपरम्परयाग्रह दोष वृद्धया विरुद्धविद्यया चेदं सकलं प्रतीपं प्रतीयते। वेदविहितानि च यानि कर्माणि सन्ति तानि विश्वजनीनानि न तत्र पक्षपातत्वं किमपि विद्यते।

साधारणोपदेशः (९)

अयि भो बालकाः! दया स्वर्गस्य सोपानमस्ति। पीडिताय जीवाय पीडादानं वरं नास्ति। अन्धं पङ्गुमङ्गविहीनं जनं दृष्ट्वा कदापि हास्यं न कार्यम्। न जाने युष्माकंशरीरेऽपीदृशी घटना संघटेत। कस्यापि निन्दा नहि कर्तव्या। कुसङ्गत्या सर्वदा दूरं स्थेयम्। सत्सङ्गत्या स्वीयं जीवनं विवर्तितव्यम्। सदा पवित्रतया वर्तितव्यम्। नित्यं दन्तधावनं स्नानं व्यायामः संध्योपासनं च करणीयम्। मलिनानि वस्त्राणि कदापि नो धारणीयानि। मलिनैर्वस्त्रैरोगोत्पत्तिः संजायते। निवासस्थानं सर्वदा शुद्धं रक्षणीयम्। गृहाणां मलिनत्वेनापि रोगा उत्पद्यन्ते। वर्षाकाले पवित्रताया बाहुल्येन ध्यानं देयम्। कुतः अस्मिन्नवर्तौ नानाविधारोगा उत्पद्यन्ते॥

साधारणोपदेशः (१०)

मिथ्याभाषणं कदापि न विधेयम्। अनृतवचनेन नरस्यानादरोभवति। अतथ्यभाषिणां कश्चिदपि विश्वासं न विदधाति यदा जनस्य विश्वासं गच्छति तदा स बाहुल्येन दुःखं प्राप्नोति

तथ्यवदनेन कदापि हानिर्नजायते अपितु सर्वदा लाभ एव भवति। सत्यं धर्मस्य मूलं वै। इयं किंवदन्ती प्रसिद्धास्ति। सत्ये दुःखं न विद्यते। यावन्ति वस्तूनि यूयं संसारे लोचध्वे वेत्थ वा वस्तुतस्तेषां सर्वेषां स्वामी रक्षकः केवल ईश्वर एवास्ति। तेन जगदीश्वरेण मनुष्येभ्यः सर्वेभ्योऽधिका बुद्धिर्दत्तास्ति। ईश्वरः शुभकर्मभिः प्रसीदति, अशुभकर्मभिश्च नहि प्रसीदति। स सर्वत्र विद्यते सर्वेषां च कर्माणि पश्यति। अतएव कदापि पापं नाचरणीयम्।

साधारणोपदेशः (११)

अयिभो शिशवः, स्वकीयादायादधिकोव्ययः कदापि नहि कार्यः। मिथ्याप्रशंसार्थम् ऋणमादाय व्ययकरणं महती मूर्खतास्ति। ऋणकरणं कदापि वरं नास्ति। कुतः ऋणी सर्वदा चिन्तातुरोभवति। यदा प्रतिज्ञाकाले धनं न दीयते तर्हि विश्वासो गच्छति। दुःखं च बाहुल्येन भुज्यते। धर्मशास्त्रेऽपि लिखितमस्ति ऋणिनो नरस्य मुक्तिर्न भवति। अतएव युष्मदर्थमुचितमस्ति, स्वकीयादायाद्न्यूनव्ययेन भाव्यम् येन सुख पूर्वकं जीवनमतिवाह्यत॥

मास्टर खेलाड़ी लाल
संस्कृत बुक डिपो
कचौड़ी गली बनारस

[illegible]

[illegible] भवति [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible] वा [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] स [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

[illegible]

— [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
चिन्तातुरोऽभवति । [illegible]
[illegible] गच्छति । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]